

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

DE 5 RAADSELS VAN FERDINAND BOL

3

2012

FOTO RIJKSMUSEUM

4 | Bols mysterie

Vijf schilderijen van Ferdinand Bol zijn al decennialang omgeven door raadsels. Vormen ze een samenhangend geheel of niet?

12 | Zeeuwse zaken

Consulenten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseren gemeenten over restauraties. Hoe doet een consulent dat?

26 | Oud textiel

In Rhenen en bij Texel zijn fragmentjes historisch textiel gevonden. Oorspronkelijk was de wol geverfd. Alleen, in welke kleuren?

30 | Kadaver-beelden

In Vianen ligt een stenen lijk uit de zestiende eeuw. Het lijkt als twee druppels water op een beeld in Boussu, in België. Hoe kan dat?

Europees erfgoed

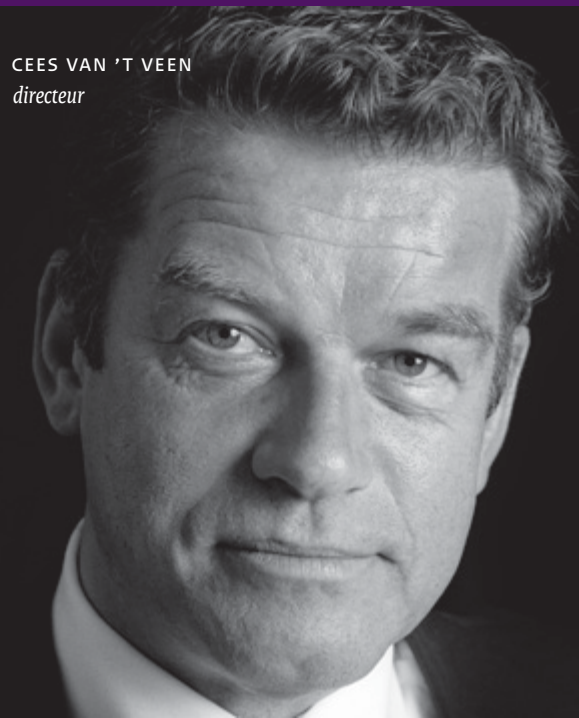
Veel lezers zullen de afgelopen zomer ergens in Europa hun vakantie hebben gevierd. In de Schotse Hooglanden, die Shakespeare inspireerden, in de eeuwige stad Rome, of in Wittenberg, waar Luther zijn stellingen op de kerkdeur heeft geplakt. Europa is rijk aan historie en traditie. De cultuurgeschiedenis van ons continent is een van de waardevolste zaken die wij bezitten. Voor wereldburgers van andere continenten, het Amerikaanse en steeds meer het Aziatische, is dit vaak de meest attractieve kant van Europa. Onze geschiedenis is dikwijls de hoofdreden van hun bezoek aan het 'oude continent'.

De Europese geschiedenis wordt binnenkort voor ons allen beter zichtbaar gemaakt. De Europese Unie kent een nieuwe kwalificatie toe aan erfgoed dat van betekenis is geweest voor ons enerverende verleden. Met dit 'Erfgoedlabel' wil de Unie onze kennis over Europa vergroten en het wederzijdse begrip tussen zijn burgers versterken. Het laat zien hoe er een wisselwerking heeft plaatsgevonden tussen de verschillende culturen. En hoe wij elkaar door ontmoetingen hebben weten te inspireren om gezamenlijk te bouwen aan een 'nieuwe wereld'.

Nederland doet mee aan het aanwijzen van die bijzondere Nederlandse plaatsen, gebouwen of immateriële zaken die in de Europese historie een ereplaats verdienen. Ons land heeft vier thema's uitgekozen: tolerantie en recht, mobiliteit en maakbaarheid, cultuur en sport, en geld en koopmanschap. Vanuit deze vier thema's zal Nederland zijn rol in de Europese geschiedenis zichtbaar maken.

Ook u kunt een voorstel doen. Laat uw verbeelding spreken. Aanvragen kunnen tot 15 oktober worden ingediend bij onze collega's van de Stichting Internationale Culturele Activiteiten. De Raad voor Cultuur adviseert vervolgens onze minister over de voordracht aan de Europese Commissie. Voor meer informatie verwijst ik u naar www.cultureelerfgoed.nl of naar www.sica.nl.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

VERDER IN DIT NUMMER

3 In Kort Bestek	23 Verbeterd archeologisch stelsel
8 Op zoek naar steen in Rotterdam	24 Brand in Anderen
10 Onder het Plechelmusplein	29 Aangenaam Kennis Te Maken: 2 kunstinstallateurs
15 Weggeschraapte Van Gogh	32 De gevoelige plaat
16 De losgeslagen hoekman	34 Publicaties
18 Kijk! Victory Boogie Woogie	36 Voor & Na
20 Trein naar de steentijd	
22 Drie Dingen	

Foto voorzijde De dochter van de farao, geschilderd door Ferdinand Bol, een detail van een groter schilderij. Zie pagina 4.
Foto Rijksmuseum

De boulevard van Katwijk

PLATFORM WEDEROPBOUWGEBIEDEN

Op 27 september vindt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort voor de tweede maal het Platform Wederopbouwgebieden 1940-1965 plaats. Deze bijeenkomsten voor kennisuitwisseling zijn bedoeld voor alle partijen die betrokken zijn bij de dertig wederopbouwgebieden uit *Kiezen voor karakter: Visie erfgoed en ruimte*. Via het platform wil de Rijksdienst hen ondersteunen bij de waardering en instandhouding van de kernkwaliteiten en karakteristieken van deze gebieden in transformatieprocessen. Ook anderen die actief zijn bij een zorgvuldige omgang met gebieden uit deze periode zijn welkom. Aanmelden: wederopbouwgebieden@cultureelerfgoed.nl. Twitteren kan ook: @rce_wederopbouw. Zie voor het programma, de gebieden en de visie www.cultureelerfgoed.nl/wederopbouwgebieden.

NATIONAAL MONUMENTEN-CONGRES

Op 8 november vindt er een nieuw congres plaats, in de herbestemde Rijtuigenloods in Amersfoort. Het jaarlijkse Nationaal Monumentencongres is een initiatief van de Federatie Instandhouding Monumenten, daarin ondersteund door het Nationaal Restauratiefonds, BOEI en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 'Verzilveren van identiteit' is het thema van deze eerste editie. De economische waarde van karakteristiek vastgoed zit in de lift. Deze identiteit benutten vraagt vandaag de dag meer creativiteit en ondernemerschap dan voorheen. Op het congres worden kennis en ervaring uitgewisseld. De Rijksdienst presenteert er feiten en cijfers over de actuele ontwikkelingen in de monumentensector. Zie voor programma en aanmelden www.nationaalmonumentencongres.nl.

De herbestemde Rijtuigenloods in Amersfoort

VERNIEUWDE SITES VOOR KLEINE ORGANISATIES

Twee Groninger musea hebben de primeur: Openluchtmuseum Het Hoogeland in Warffum en Veenkoloniaal Museum Veenendam. Zij hebben dit jaar elk hun website verbeterd met ErfgoedSuite. Dat is een voorziening die is ontwikkeld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Kleinere organisaties die werkzaam zijn in het culturele erfgoed kunnen hiermee eenvoudig een betere site bouwen en onderhouden. Het werkt volledig via internet. Er is geen grote kapitaalinvestering of uitgebreide technische kennis voor nodig. In ruil ontsluiten de instellingen hun collecties digitaal en koppelen deze aan een woordenlijst, de Erfgoedthesaurus. Gegevens over erfgoed blijven op deze manier duurzaam beschikbaar. Zie www.hethoogeland.com, www.veenkoloniaalmuseum.nl en www.erfgoedsuite.nl.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Op 1 juli heeft Rijksdienst-consulent architectuurhistorie Jacqueline von Santen haar werkterrein uitgebreid met Zeeland. Zij blijft ook consulent voor Den Bosch, Breda en Strijp S.

- Per 1 juli is Fulco van den Berg vertrokken bij de Rijksdienst. Hij was consulent erfgoed en ruimte voor de provincies Limburg, Noord-Brabant en Zeeland.

ALLE RIJKSMONUMENTEN OP DE FOTO

Tot en met 30 september kunnen er nog foto's van rijksmonumenten ingestuurd worden voor de fotowedstrijd Wiki Loves Monuments. Nederland heeft circa 60.000 rijksmonumenten. Daarvan is op Wikipedia inmiddels al meer dan zestig procent voorzien van een vrije afbeelding, onder andere doordat in 2010 en 211 door Wiki Loves Monuments 26.000 foto's werden toegevoegd. Met deze wedstrijd probeert Wikimedia Nederland van alle rijksmonumenten een foto te krijgen. Dankzij de vrije licentie kunnen de foto's daarna ook door iedereen buiten Wikipedia gebruikt worden. Alle foto's die in september via het wedstrijdformulier worden geplaatst dingen mee naar de prijzen. Zie www.wikilovesmonuments.nl.

De winnende foto van Wiki Loves Monuments 2011: Grotewerf 21 op Marken

FOTO: HARM JORIS TEN NAFEL

De tentoonstelling 'Op zoek naar Pirosmanni' is nog tot 30 september te zien in het Dordrecht Museum

INDEMNITEIT IN 2012

In de eerste helft van 2012 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed elf aanvragen voor indemniteitsgarantie ontvangen. De hoogte van de verzekeringskosten van geleende kunstvoorwerpen is vaak een probleem voor het organiserende museum. Om bijzondere expositie toch mogelijk te maken staat het Rijk garant voor een deel van de risico's, waardoor de verzekeringspremie verlaagd wordt. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer informatie. Aanvragers nemen het beste in een vroeg stadium telefonisch contact op.

NAMEN VERWISSELD

In Tijdschrift 2 zijn op pagina 30 in het bijschrift twee namen verwisseld. Van links naar rechts zijn op de foto te zien: Gerard Troost, Wouter Pfeiffer en Geert Nienhuis.

SUBSIDIE INSTANDHOUDING VERNIEUWD

Rond 1 oktober wordt naar verwachting het *Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten 2013* gepubliceerd (Staatsblad), evenals de daarop gebaseerde ministeriële regeling (Staatscourant). Besluit en regeling zullen dan per 1 januari 2013 van kracht zijn. Zie www.cultureelerfgoed.nl over wat er verandert ten opzichte van de huidige subsidieregeling, zoals de indieningsvereisten, de indieningstermijn, het subsidiepercentage en de verdeelcriteria. ✕

Vijf wandvullende schilderijen van Ferdinand Bol zijn al decennialang omgeven door raadsels. Vormen ze een samenhangend geheel of niet? Nieuw onderzoek geeft ze hun betekenis terug. Hoe een rijke weduwe haar ambities liet verbeelden. MARGRIET VAN EIKEMA HOMMES

Speurtocht naar een ensemble van Ferdinand Bol

HET MYSTERIE DE GESCHILDE KAMER

Koning Cyrus van Ferdinand Bol

VAN RDE

FOTO RIJSMUSEUM

Wie in een museum een bezoek brengt aan de afdeling met schilderkunst uit de Nederlandse Gouden Eeuw zal ze niet snel tegenkomen: wandvullende schilderijen. Dit is het domein van stukken van een kleiner formaat, met sporadisch een forse uitschieter, zoals Rembrandts Nachtwacht. De museumzalen vertellen echter niet het complete verhaal. In de zeventiende eeuw zijn er talloze wandvullende schilderijen vervaardigd. Vooral in de laatste decennia werden grachtenpanden en buitenplaatsen voorzien van stukken die de wanden van een vertrek rondom bedekten. Daarom werden ze indertijd 'beschilderde kamers' of 'kamers in het rond' genoemd. In de achttiende eeuw kwam de term 'geschilderde behangsels' in zwang, die we ook nu nog gebruiken.

Tal van deze beschilderde kamers uit de achttiende eeuw zijn bewaard gebleven. De zeventiende-eeuwse echter zijn vrijwel zonder uitzondering verloren gegaan, of ze bevinden zich niet langer in het vertrek waarvoor ze geschilderd zijn. De doeken zijn versneden, verkocht of weggegooid. Een beperkt aantal stukken bleef bewaard. Gewoon bij particulieren thuis of verspreid over musea en andere instellingen. De delen van zo'n geschilderd ensemble worden dan vaak gepresenteerd als zelfstandig werk. Doorgaans is niet bekend waar ze vandaan komen en voor wie ze ooit gemaakt zijn. De schilderijen zijn daarmee verweesde voorwerpen geworden.

Een schenking

Samen met de Universiteit van Amsterdam heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed diepgaand onderzoek verricht naar zo'n verweesd ensemble. Dat gebeurde met behulp van subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het gaat om een vijfdelige serie van de Amsterdamse schilder Ferdinand Bol (1616-1680), een van de succesvolle leerlingen van Rembrandt. Vier van deze schilderijen hangen sinds 1913 in het Vredespaleis in Den Haag, waarvan drie in een monumentale zeventiende-eeuwse stijlkamer.

In die kamer zijn uitbeeldingen van twee verhalen uit de Bijbel te zien. Mozes in zijn biezen mandje, die door de dochter van de farao wordt gevonden, en koning Cyrus, die aan de Israëlieten hun geroofde tempelschatten teruggeeft. Het derde schilderij in de stijlkamer beeldt een verhaal uit de klassieke oudheid uit, namelijk Aeneas die van zijn moeder Venus een wapenuitrusting krijgt. Bols vierde stuk hangt in een kantooruimte van het Vredespaleis. Daarop staat de Bijbelfiguur Jozua, aan wie bij de stad Jericho de aanvoerder van Gods leger verschijnt. Het vijfde doek, met de Bijbelse Abraham die bezoek krijgt van drie engelen, bevindt zich in de Statenzaal van het Noordbrabants Museum in Den Bosch.

Deze vijf schilderijen zijn elk maar liefst vier meter hoog. Samen hebben ze een oppervlakte van bijna 75 vierkante meter. De familie Royaards uit Utrecht heeft ze in 1892 aan de Nederlandse staat geschenken. Ze hingen voor die tijd in hun voorname grachtenpand aan de Nieuwegracht, nummer 6. De familie had de schilderijen bestemd voor het Rijksmuseum, maar alleen de Abraham kwam daar kort te hangen.

Een serie vol raadsels

De serie plaatst kunsthistorici al jarenlang voor raadsels. De vijf onderwerpen lijken niet bij elkaar te passen. Het is denkbaar dat de doeken nooit als collectief bedoeld waren en vanaf een andere locatie naar de Nieuwegracht zijn overgebracht. Geschilderde kamers zijn vroeger vaak verplaatst. In het geval van Bol lijkt dit een reële optie, omdat deze meester vrijwel uitsluitend werkte voor de Amsterdamse elite, en niet voor die van Utrecht.

Om de herkomst van de schilderijen te achterhalen en hun betekenis te begrijpen is kennis van de opdrachtgever noodzakelijk. Een archiefstuk, zoals een rekening of dagboek, zou uitkomst kunnen bieden, maar is nooit gevonden. Het leek daardoor of de mysteries rond de reeks nooit zouden worden ontrafeld. Gelukkig bood een recente restauratie van Bols doeken uit het Vredespaleis door Stichting Restauratie Atelier Limburg uitkomst. Zo ontstond de gelegenheid ze samen met de restauratoren te onderzoeken. Met microscoop, infraroodlicht, röntgenstraling en verfdwarsdoorsneden werden de pigmenten en de opbouw van de verflagen bepaald. Dit is de eerste stap om de antwoorden te kunnen vinden op alle belangrijke vragen rond deze schilderijen van Ferdinand Bol.

De schilderijen zijn verweesde voorwerpen geworden

Forensisch sporenonderzoek

De eerste vraag luidt waar de doeken oorspronkelijk hingen. Het Utrechtse grachtenpand biedt op het eerste gezicht weinig aanknopingspunten. Een reeks verbouwingen vanaf de vroege twintigste eeuw heeft niets van de oude indeling overgelaten. Het interieur is verworpen tot kantoortuin met obligaat systeemplafond.

De herkomstvraag kan worden beantwoord aan de hand van sporenonderzoek: spijkergaatjes in de schilderijen, oude vernisrestjes en verfstreken van lijstwerk. Dit type sporen vinden kunsthistorici meestal niet de moeite van het onderzoeken waard. Restauratoren vonden het vroeger – en soms ook nu nog – niet nodig ze te behouden. Bij bedoelingen, het op plakken van het schilderij op een nieuw doek, werden 'rommelige' randen afgesneden. Dit had onherstelbaar verlies van historisch materiaal tot gevolg. Gelukkig is Bols serie dit lot bespaard gebleven. De sporen bieden waardevolle informatie over hoe de doeken gemaakt zijn en door de eeuwen heen opgespannen en ingelijst. Zo zijn er nu verticale sneden gevonden, die ooit dienden als uitsparing voor plafondbalken, zodat de doeken ertussen konden worden geschoven. Het 'forensische' spoorwerk aan de doekranden kon worden aangevuld met archiefvondsten, zoals oude plattegronden en beschrijvingen van de salon van het grachtenpand. Het detectivewerk is vervolledigd door een »

» 'kijkoperatie' boven het moderne systeemplafond. Daar blijkt het zeventiende-eeuwse plafond met moer- en kinderbalken nog aanwezig. Enkele balken hebben zelfs hun authentieke roodbruine beschildering met goudgele biezen behouden.

De Utrechtse salon

Dit gecombineerde bouwhistorische, sporen- en archiefonderzoek toont onomstotelijk aan dat de serie wel degelijk voor de Nieuwegracht gemaakt is. Exact op maat. Ook blijkt precies hoe de doeken oorspronkelijk hingen. Dit was in de salon achter in het huis, met aan de tuinzijde op het oosten drie hoge ramen. Daar hingen op de zuidwand vanaf het raam gezien de Jozua, de Aeneas en de Abraham. Tegenover de ramen nam de Mozes bijna de hele westwand in beslag, met rechts ervan een deur naar het voorhuis. De noordwand had eerst een deur met daarnaast Bols Koning Cyrus en een rijk versierde schouw. Deze is eind negentiende eeuw overgebracht naar het stadhuis van Soest, maar naderhand gesloopt.

Rechts van de schouw hing tot 1892 een voorstelling met Venus en Adonis van de Utrechtse zeventiende-eeuwse schilder Jan van Bijlert. Hierop komt het geschilderde licht van links, terwijl in de salon het daglicht hier van rechts invalt. Daardoor weten we dat het stuk oorspronkelijk niet voor deze plek gemaakt is. Het is denkbaar dat hier een zesde doek van Ferdinand Bol was gepland, maar hierover is niets terug te vinden. Van Van Bijlerts doek, dat ooit zo hoog was als Bols stukken, is slechts een fragment bewaard, in het Centraal Museum.

Oorspronkelijk waren Bols doeken direct op de vloer geplaatst, hiervan slechts door een smalle plint gescheiden. De levensgrote figuren stonden met hun voeten op de grond, zodat je als beschouwer het gevoel kreeg zo de voorstelling in te kunnen wandelen. Een dergelijke lage plaatsing van wandvullende schilderijen bracht dus een illusionaire werking met zich mee en was in de late zeventiende eeuw erg gewild. Dit blijkt onder meer uit poppenhuizen,

waarin doorgaans zo'n beschilderd vertrek aanwezig is. Rond 1750 werden Bols werken in de salon hoger opgehangen, tussen de balken in. Hiervoor zijn de verticale sneden vervaardigd. De illusionaire werking werd zo tenietgedaan. Ook op de huidige locaties in het Vredespaleis en het Noordbrabants Museum blijft hier weinig van over.

Doeknaden en hun verhaal

Cruciaal voor het achterhalen van de opdrachtgever is de constatering dat de opdracht niet in één keer tot stand is gekomen. De meeste schilderijen blijken samengesteld uit meerdere stroken met opvallende naden. Technisch onderzoek hieraan toont aan dat van drie schilderijen eerst kleinere versies zijn gemaakt, die naderhand zijn vergroot door er stukken aan te naaien.

Op grond hiervan kan worden aangetoond dat de Aeneas als eerste is geschilderd, maar dan als een veel kleiner schilderij. Dit is vervolgens verhoogd tot zijn huidige hoogte. De opdracht is toen uitgebreid met de Mozes en de Abraham. Ook hiervan bestonden al kleinere doeken, die door er stroken op te naaien een gelijke hoogte kregen als de Aeneas. In een derde, laatste fase werd de opdracht nog verder uitgebreid met de Jozua en de Koning Cyrus. Toen zijn de Aeneas en de Mozes elk aan hun linkerzijde ook ongeveer een meter breder gemaakt tot hun huidige formaat.

Jacoba Lampsins

Deze ontdekkingen maken een nauwkeurige datering van de doeken mogelijk, namelijk tussen 1660 en 1663. In die tijd werd Nieuwegracht 6 bewoond door Jacoba Lampsins (1613/14-1667) en haar vier kinderen Jacob, Carel, David en Elisabeth. Deze weduwe van de jurist en belastingontvanger Carel Martens moet dus de opdrachtgever van de wandvullende schilderijen zijn geweest. Dit wordt bevestigd door de nauwe relatie tussen enerzijds de verhalen die op de schilderijen verbeeld worden, met anderzijds Lampsins' achtergrond en ambities.

Jacoba Lampsins was de dochter van een oude, invloedrijke familie, die het orthodox-gereformeerde geloof aanhing. Haar voorouders behoorden tot de regerende elite van Oostende. Ook in Zeeland, waar Jacoba werd geboren, slaagde haar familie erin om door te dringen tot de hogere klassen. De komst van haar voorouders naar Zeeland was het gevolg van het geweld van de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog, waardoor ze Oostende hadden moeten ontvluchten. Ook Jacoba's man stamde uit een geslacht van gereformeerde Zuid-Nederlandse vluchtelingen. Gezien de achtergrond van Jacoba Lampsins was het een logisch streven dat ook haar drie zonen zouden stijgen op de maatschappelijke ladder. In Utrecht, waar zij zich met haar man vestigde, was dit echter niet eenvoudig. Jacoba en Carel waren gerespecteerde burgers en beschikten over een enorm vermogen, mede door de lucratieve VOC-aandelen van Jacoba's familie. Maar om toe te treden tot de échte bovenlaag, de regenten, was dit niet voldoende. In Utrecht bleven de belangrijkste bestuurlijke functies beperkt tot een klein aantal families. De enige manier voor nieuwkomers om tot die kring toe te treden was een huwelijk. Dat was dan ook wat Jacoba Lampsins voor ogen stond voor haar zonen.

Stamvaders van een roemrijk volk

De aankoop in 1657 van het pand aan de Nieuwegracht was een eerste stap in die richting. Hiermee kwamen Lampsins en haar kinderen in één klap tussen de rijkste en respectabelste burgers van Utrecht te wonen. Haar man Carel was reeds in 1649 overleden. Enkele jaren na de verhuizing gaf zij aan Ferdinand Bol de opdracht haar salon te decoreren, wat, zoals we nu weten, begon met de Aeneas. Het kan niet anders of dit verhaal over de Trojaanse koningszoon had een bijzondere betekenis voor Jacoba Lampsins. Net als haar familie moest Aeneas zijn vaderland ontvluchten. Cruciaal in deze analogie is ook dat Oostende, waar haar voorouders vandaan kwamen, indertijd werd vergeleken met Troje. Vanwege de langdurige belegering en de bloedige

Ferdinand Bols Abraham met drie engelen bevindt zich tegenwoordig in het Noordbrabants Museum

Sinds 1913 hangt de schilderij van Ferdinand Bol met baby Mozes en de dochter van de farao in het Vredespaleis

Jacoba Lampsins, hier op een portret uit 1643 van een ons nu onbekende schilder

inname door de Spanjaarden werd deze stad zelfs Nova Troja genoemd, Nieuw Troje. Voor veel Zuid-Nederlandse vluchtelingen had het verhaal van Aeneas daarom een bijzondere betekenis. Eenzelfde analogie valt op te merken in de Bijbelverhalen van Mozes en Abraham. Ook deze mannen werden gedwongen hun vaderland te verlaten en ook zij dienden de Zuid-Nederlandse vluchtelingen daarom tot voorbeeld. Daarnaast bestaat er nog een andere opmerkelijke parallel tussen deze eerste drie werken. Alle drie de personages zijn voorbestemd om stamvader te worden van een roemrijk nageslacht. In dit licht bezien sluiten de drie doeken naadloos aan bij de sociale ambities die Lampsins voor haar drie zonen had.

De Bijbelvaste bezoekers van de salon kon de Utrechtse parallel niet ontgaan

Kerkelijk conflict

In de laatste fase van de opdracht voegde zij de Koning Cyrus en de Jozua toe. Beide Bijbelverhalen waren indertijd volstrekt ongebruikelijk als onderwerp van een schilderij. Aan deze opmerkelijke keuze blijkt een conflict ten grondslag te liggen, dat zich afspeelde in de Utrechtse gemeenteraad. In de jaren 1650 woedde daar een strijd tussen de liberale en de orthodoxe factie over het beheer van de voormalige katholieke kerkgoederen. Deze waren tijdens de Reformatie in de jaren 1580 aan de nieuwe protestantse autoriteiten toebedeeld. De inkomsten waren bestemd voor 'vrome doeleinden', zoals salarissen van predikanten en wezenzorg. In de praktijk viel het beheer echter in handen van een kleine groep rijke families, die er geldelijk van profiteerden.

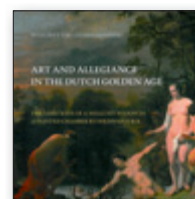
Toen de predikant Gisbert Voetius een campagne startte tegen deze zelfverrijking kreeg hij de steun van de orthodox-gereformeerden in het stadsbestuur. Lampsins koos partij voor de orthodoxe factie. Een standpunt dat zij verduidelijkte met de laatste twee doeken. Beide tonen Bijbelverhalen die door de Utrechtse dominees in hun strijd vanaf de kansel werden aangehaald. Net als de geroofde tempelschatten in het verhaal van koning Cyrus zouden de kerkgoederen aan de Utrechtse kerk moeten worden teruggegeven. En degenen die zich schaamteloos verrijkten, werden vergeleken met Achan, die zich in het verhaal van Jozua schuldig maakte aan plundering, tegen het verbod van God in. De Bijbelvaste bezoekers van de salon van Jacoba Lampsins kon de Utrechtse parallel niet ontgaan.

Rijkelijk beloond

Lampsins' standpunt in het conflict werd vermoedelijk ook bepaald doordat een van de leiders van de orthodoxe factie Johan van Nellesteijn was. Van Nellesteijn was de voogd van de schatrijke regentendochter Aletta Pater en degene die bepaalde met wie zij zou trouwen. En wat blijkt in februari 1663? Jacoba's oudste zoon Jacob trouwt dan met deze Aletta. Vanuit dat licht bezien was haar stellingname in de Utrechtse politieke arena een strategische zet. Een zet die rijkelijk beloond werd. Enkele jaren na zijn huwelijk werd Jacob lid van de vroedschap. Daaruit voortvloeiend ontvingen hij en zijn broers diverse eervolle en lucratieve betrekkingen. In feite vormde dit huwelijk de start van een periode van tweehonderd jaar waarin leden van de familie Martens onafgebroken lid waren van het Utrechtse gemeentebestuur. Zo vertellen deze schilderijen van Ferdinand Bol het verhaal van de ambities van een bijzondere vrouw uit de Gouden Eeuw, die voor haar kinderen een zo hoog mogelijk positie wenste te bereiken. Het is ook een verhaal over de roerige Utrechtse samenleving uit die periode. Dit verhaal was vergeten geraakt. Verweesd als ze waren, hadden Bols schilderijen hun context en betekenis verloren.

Het is dankzij de combinatie van materiaaltechnisch, historisch, bouwhistorisch, kleurhistorisch en kunsthistorisch onderzoek dat de geschiedenis en de betekenis van deze schilderijen weer aan het licht zijn gebracht. Bols serie toont hoe juist dit soort geschilderde kamers, kunstwerken die mensen voor thuis bestelden, zicht biedt op de ambities en denkbeelden van opdrachtgevers uit het verleden. De ensembles vormen niet alleen een belangrijke kunsthistorische bron, maar zijn ook van grote betekenis voor onze rijke sociale geschiedenis. ✕

Margriet van Eikema Hommes is onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.eikema.hommes@cultureel-erfgoed.nl.

Dr. Van Eikema Hommes heeft dit onderzoek uitgebreid in het Engels beschreven in haar boek 'Art and allegiance in the Dutch Golden Age: The ambitions of a wealthy widow in a painted chamber by Ferdinand Bol', Amsterdam University Press, Amsterdam, 304 pag., € 45,-, ISBN 978 90 8964 326 1.

Meer onderzoek

Om de waardering voor ensembleschilderingen te vergroten is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed partner in het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *From isolation to coherence: An integrated technical, visual and historical study of 17th and 18th century Dutch painting ensembles*. Het onderzoek vindt plaats aan de Technische Universiteit Delft, onder leiding van Margriet van Eikema Hommes. Onderzocht worden de oorspronkelijke verschijning en visuele samenhang van interieurschilderingen binnen een historische en kunsthistorische context. Het onderzoek beoogt ook bij te dragen aan een betere restauratie en conservering van deze schilderijen door kennis te vergaren over het productieproces en hun bewaar- en behandelingsgeschiedenis.

Een digitale reconstructie van de salon in 1663, met links twee van de vijf schilderijen, de Mozes en de Cyrus, en rechts van de schouw Venus en Adonis van Jan van Bijlert

Spijkegaatjes, oude vernisrestjes en verfrestjes van lijstwerk bieden waardevolle informatie over hoe de doeken gemaakt en opgespannen zijn

Rotterdam, dat is toch die stad die geheel opgetrokken is uit beton, glas en baksteen? Uit een ontdekkingstocht blijkt dat in Rotterdamse gebouwen ook veel natuursteen verwerkt is. Zowel voor als na het bombardement.

HENDRIK TOLBOOM

In Rotterdam wordt vooral gewerkt en dat rechttoe-rechtaan-
imago roept nu niet direct associaties op met de zorg voor
erfgoed. Bovendien kleeft aan Rotterdam het beeld van de
eeuwenoude historische havenstad, die rücksichtslos is wegge-
bombardeerd en daarna op een schone lei weer op is gebouwd.
Veel gebouwen zijn er inderdaad betrekkelijk nieuw: woning,
kantoor, warenhuis, bank, kerk, museum, stadhuis. Het is echter
een misverstand te denken dat er niets meer staat van voor de
oorlog, en dat deze werkstad vooral is verzezen in een sobere,
praktische vormtaal. Op tal van plekken duiken namelijk exo-
tische marmers, porfier, diabaas, travertijn en andere stenen delen
van gebouwen op.

Ook is er in Rotterdam geen sprake van een lineaire ontwikkeling
van de eclectische grabbelton uit de negentiende eeuw naar het
sobere modernisme. Niet in vormgeving en zeker niet in materi-
aalgebruik. In de jaren tussen de twee wereldoorlogen vond hier
een ongekend breed assortiment aan steensoorten toepassing.
En dat in blokmatten die voor die tijd en na die tijd niet meer voor
zouden komen in de bouw. Deze blokken waren afkomstig van
verafgelegen streken, die in de tweede helft van de negentiende
eeuw werden ontsloten door spoorlijnen.

Talrijke voorbeelden

Na de Tweede Wereldoorlog maakten dragende wanden definitief
plaats voor betonconstructies die van de buitenlucht afgesloten
worden met vliesgevels. Er was dus geen behoefte meer aan massa
voor dragende buitenmuren, maar dat wil niet zeggen dat er geen
behoefte meer was aan steen. Integendeel. Met dit verschil dat
het materiaal nu zichtbaar als bekleding gebruikt wordt. Steenver-
werkende bedrijven maken dit steeds verder mogelijk met dunne
platen van steeds meer verschillende steensoorten. Natuursteen
is in Rotterdam als bouw materiaal in gebruik gebleven, ondanks
dat het van ver aangesleept moet worden.

Het beeld van een calvinistisch land waarin zich in de afgelopen
honderdvijftig jaar een sobere bouwkunst in baksteen en beton
heeft ontwikkeld doet geen recht aan de werkelijkheid. Dat laten
de talrijke voorbeelden zien in het recent verschenen boek *Onver-
moede weelde*. Op initiatief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erf-
goed hebben auteurs met verschillende achtergronden de bouw-
geschiedenis van Rotterdam verbonden met het gebruik van steen.

Materialen koesteren

In de afgelopen eeuwen is de bouwkunst in ons land beschreven
op basis van vormgeving, met gebruikmaking van begrippen als
'bouwstijlen'. Die benadering is zeker voor de bouwmasa uit
de eerste helft van de vorige eeuw niet volledig. Het uitsluitend
beschrijven van uiterlijke kenmerken is letterlijk en figuurlijk opper-
vlakkelig. De waardering voor historische gebouwen zou niet alleen
maar af mogen hangen van de vormgeving, van oppervlakkig
kijken en vergelijken. Materiaalgebruik en sporen van technieken
uit het verleden zouden eveneens gekoesterd moeten worden.
Ook dat zijn getuigen van een historie die we door willen geven
aan de generaties na ons.

Stoombootmaatschappij Van Driel ontving haar bezoekers vanaf 1915 op royale wijze aan de Maaskade in Rotterdam. Deze 'gouden' hal

Dat is dan ook de leidraad geweest voor de opzet van het boek over het bouwen met steen in Rotterdam tussen 1850 en 1965. De steensoorten die voorkomen in de stad zijn hierin niet alleen beschreven door kunsthistorici en bouwkundigen, maar ook door geologen. Geologen zijn ook de gebouwde omgeving gaan beschouwen als een bron van informatie voor gesteentekunde. Deze ontwikkeling kwam in de jaren tachtig op gang met het boek *Steenrijk Amsterdam* van Wim Dubelaar, over gesteenten in gebouwen in de Amsterdamse binnenstad. Zij werd onder zijn redactie verder uitgewerkt in het in 2007 verschenen boek *Utrecht in steen*, waarin het onderwerp met een brede benadering werd aangepakt.

Op tal van plekken duiken marmers en andere stenen delen van gebouwen op

Metalen ankers

De ontwikkelingen op het gebied van de bewerking en verwerking van steen zijn niet te verwaarlozen aspecten. Zij zijn minstens zo bepalend geweest voor de veranderingen die zich hebben voltrokken in de gebouwde omgeving als het binnen bereik komen van een nieuw assortiment aan steensoorten. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw bijvoorbeeld waren de bevestigingen van stenen gevelbekledingen vaak per gebouw uniek. Zij zijn mede bepalend geweest voor het uiterlijk van de gebouwen. Met metalen ankers konden nu dunne stenen platen aan betonnen gebouwen bevestigd worden.

Deze verwerkwingswijze stelt soms te hoge eisen aan de materialen. Dat maakt dat deze constructies in enkele gevallen ingrijpend aangepast moeten worden op een manier waar de monumentenzorg nog niet vertrouwd mee is. Bij de geringste druk op de platen breken de ankers uit de steen. Veel naoorlogse stenen gevelbekledingen zijn dan ook beschadigd. Dat komt het imago van steen als duurzaam bouw materiaal niet ten goede.

Smoezelige portieken

De auteurs hebben op allerlei manieren informatie vergaard. Belangrijk daarbij waren wandelingen door de stad. Door de bereidheid van eigenaren en beheerders konden ze gebouwen als het stadhuis, de Doelen en makelaarskantoor Ooms aan de Maaskade bezoeken en fotograferen. Soms is het echter ook gewoon zoeken geweest in smoezelige portieken, achter verbleekte neonreclames en onder goedkope vloerbedekkingen.

Het maakte het werk aan dit boek tot een ontdekkingstocht in een moderne stad, waar de zorg voor het gebouwde erfgoed geen plaats lijkt te hebben. Bij nadere beschouwing herbergt Rotterdam een interessante geschiedenis, die zich voornamelijk staande weet te houden in deze dynamische omgeving. Vanzelfsprekend is dat echter niet. Onbekend maakt onbemind. Het belangrijkste doel van deze uitgave is dan ook dat ook de lezer de tocht door Rotterdam maakt en de schatten koestert die het boek openbaart. ■

Hendrik Tolboom is specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl.

'Onvermoede weelde: Natuursteengebruik in Rotterdam 1850-1965', Huibert Borsje, Wim Dubelaar e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Matrijs, Utrecht, 256 pag., gebonden, € 34,95, ISBN 978 90 5345 440 4.

Er zijn meer dan tweeduizend skeletten onderzocht

Het afgelopen jaar lag het Plechelmusplein in Oldenzaal open voor een archeologische opgraving. Onder de grond bevindt zich een kerkhof waar duizend jaar lang Oldenzalers zijn begraven. Er zijn meer dan tweeduizend skeletten onderzocht. JOSÉ SCHREURS &

ROEL LAUWERIER

Het plein rond de Sint-Plechelmusbasiliek in het Overijsselse Oldenzaal wordt opnieuw ingericht. Er komen bomen, het plaveisel wordt vernieuwd en in één moeite door wordt de riolering vervangen. Het plein is bijzonder, want onder de grond bevindt zich een van de oudste christelijke begraafplaatsen van Oost-Nederland. Oldenzaal werd al in de achtste eeuw gesticht. De nederzetting groeide uit tot bestuurscentrum van het graafschap Twente. Het gebied rond de kerk is zo'n duizend jaar in gebruik geweest als begraafplaats, van de negende eeuw tot 1829. Geschat wordt dat er in de loop van de tijd meer dan dertigduizend mensen zijn begraven. Opmerkelijk is dat het kerkhof onder de grond grotendeels intact lijkt te zijn. De resten onder het

Plechelmusplein zijn dus waardevol. Ze zijn echter niet beschermd als archeologisch rijksmonument.

DNA

De gemeente Oldenzaal heeft de afweging gemaakt om voor de herinrichting van het plein een deel van de resten op te graven. Omdat Oldenzaal tot nu toe weinig archeologisch onderzocht is, geeft dit onderzoek een forse injectie aan de kennis over dit belangrijke streekcentrum en zijn bewoners. De kosten van de opgraving bedragen een aanzienlijk deel van de totale kosten van de herinrichting. Daarom heeft de gemeente een beroep gedaan op rijkssubsidie voor zogenoemde excessieve opgravingskosten. Er is 1,65 miljoen euro toegekend. Vanwege deze bijdrage is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken bij de opgraving.

De ligging van de skeletten is opgetekend, net als sporen van kist, grafkuil en bijgiften. Van de skeletten zijn lengte, geslacht, leeftijd en aanwijzingen voor verwondingen en ziekten bepaald. En er zijn monsters genomen om te onderzoeken wanneer ze

Begraven onder het Plechelmusplein

De oude bewo

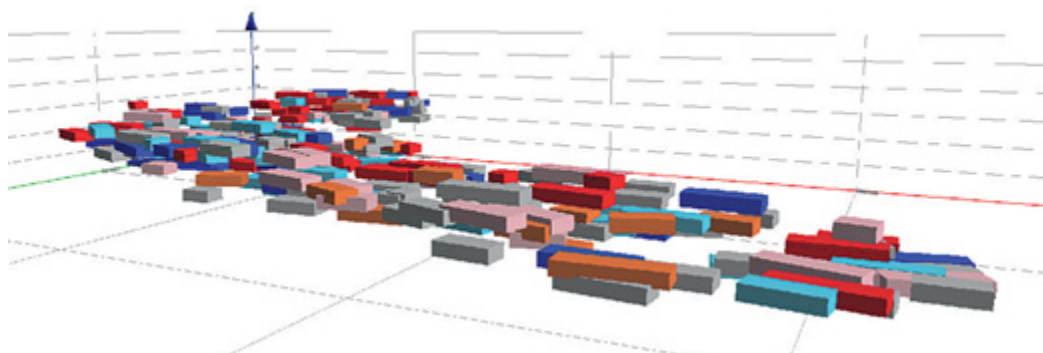
begraven zijn. Ook zijn uit heel wat schedels kiezen getrokken voor DNA-onderzoek. De afgelopen tien jaar is de techniek van DNA-analyse zo ver ontwikkeld dat er nieuwe vragen beantwoord kunnen worden over mensen uit het verleden. Dit deel van het onderzoek kan inzicht bieden in de opbouw en samenstelling van de begraafplaats. Zo kunnen introducties van nieuwkomers uit andere gebieden in beeld komen, net als bijvoorbeeld epidemieën en familieverbanden. Na een eerdere analyse in Eindhoven is dit het tweede grootschalige archeologische DNA-onderzoek van Nederland.

Hoopvolle resultaten

Het onderzoek loopt nog, maar de resultaten zijn tot nu toe beloftevol. Ten oosten van de basiliek tekenen zich de plattegronden af van huizen van de nederzetting uit de achtste tot de elfde eeuw. Opzienbarend zijn muurresten van een zaalgebouw dat opgetrokken is tussen het midden van de tiende en het begin van de elfde eeuw. De muur was opgebouwd uit 50 centimeter lange en 20 tot 25 centi-

Het ondergrondse kerkhof rond de Sint-Plechelmusbasiliek in Oldenzaal is het afgelopen jaar deels opgegraven

Aan de hand van een driedimensionale weergave van de graven worden patronen in het grafveld achterhaald

TEKENING AOC

Uit heel wat schedels zijn kiezen getrokken voor DNA-onderzoek

Rijkssubsidie vervalt

In 2013 vervalt de financiële voorziening van het Rijk als achtervang voor zogenoemde excessieve opgravingskosten, waar Oldenzaal nog een beroep op heeft kunnen doen. Dit past bij een heldere rolverdeling tussen Rijk, gemeente en provincie. De regeling voor onredelijk hoge kosten voor archeologisch onderzoek stamt uit de overgangssituatie van voor de invoering van de archeologiewetgeving in 2007. Door de inbedding van de archeologie in de ruimtelijke ordening zijn gemeenten tegenwoordig voorbereid op archeologische vondsten en is het vangnet van de rijksoverheid niet meer noodzakelijk.

ners van Oldenzaal

meter dikke blokken ijzeroer. De opgravers denken hier resten gevonden te hebben van een Plechelmuskerk die bisschop Balderik hier in 954 heeft laten bouwen. Later is deze afgebroken en vervangen door de huidige Romaanse kerk.

Ook het onderzoek van de ruim tweeduizend menselijke skeletten levert de eerste resultaten. Dat er ongeveer evenveel mannen als vrouwen zijn gevonden is niet zo verwonderlijk. Wel dat slechts een vijfde van de begravenen kinderen zijn. Omdat er vroeger veel meer kindersterfte voorkwam, is het aandeel kinderen in stedelijke kerkhoven normaal zo'n veertig procent. In Oldenzaal lijken de heel jonge kinderen, de grote groep van pasgeborenen, te ontbreken. Lagen die op een apart veldje of werden ongedoopte kinderen uit de buurtschappen rond Oldenzaal niet bij deze centrale kerk, maar in de eigen omgeving begraven?

Wellicht kan dit in een later stadium van het onderzoek worden opgelost. Want mede met behulp van historische bronnen wordt nagegaan of de ruimtelijke verspreiding van de begravingen in verband kan wor-

den gebracht met de herkomst van de personen uit verschillende delen van de stad en van de buurtschappen, de marken, uit de omgeving. Wat uit de eerste gegevens ook blijkt, is dat er opvallend veel rugproblemen zijn te zien: slijtage en zelfs breuken van de wervels. Verschijnselen die duiden op zwaar werk.

Van de skeletten zijn lengte, geslacht en leeftijd bepaald

Enthousiaste reacties

Het DNA van de monsters is goed bewaard gebleven. Voor het verdere onderzoek van het DNA start, wordt eerst getracht groepen graven te onderscheiden en te dateren. Pas dan wordt de keuze gemaakt welke skeletten bij het intensieve laboratoriumonderzoek worden betrokken.

Dat DNA-onderzoek tot de verbeelding spreekt, blijkt uit de enthousiaste reacties van de Oldenzalers. Mannen van wie de stamboom terug te voeren is tot een voorvader in Oldenzaal van voor 1800 zijn opgeroepen DNA af te staan. Velen wilden dat. Hun DNA werd vergeleken met dat van de opgegraven mannen. Zou er familie onder het plein liggen? Dit onderzoek, dat buiten de reikwijdte van het archeologische onderzoek valt, kreeg ruim aandacht in de media. Het onderzoek naar het kerkhof onder het Plechelmusplein zal naar verwachting veel nieuwe informatie opleveren. Niet alleen over het verleden van Oldenzaal en omgeving, maar ook voor heel Nederland. Voor toekomstig onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse bevolking als geheel zullen de resultaten een belangrijke bron zijn. ■

José Schreurs is consultant archeologie voor Overijssel en Gelderland en Roel Lauwerier is senior onderzoeker botmateriaal, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.schreurs@cultureelerfgoed.nl & r.lauwerier@cultureelerfgoed.nl.

Op pad met een consulent bouwkunde

Zeeuwse zaken

Voor veel mensen vormen de consulenten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het gezicht van het Rijk. Zij adviseren gemeenten over restauraties en andere ingrijpende veranderingen van rijksmonumenten. Hoe doet een consulent dat? Een dag op pad met Renate Pekaar. Naar Zeeland.

DIRK SNOODIJK

Een volle dag in de agenda van Renate Pekaar. En dat is ook de bedoeling. Zo'n een à twee keer per week rijdt zij door haar werkgebied Zeeland en combineert dan zo veel mogelijk besprekingen. Vijf zal ze er vandaag voeren. Renate is consulent bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ze is 36 jaar, opgeleid als architect en werkt acht jaar bij de dienst. Naast Zeeland mag zij ook Amsterdam en Zaanstad tot haar werkgebied rekenen. De dag is begonnen in Middelburg. Daar spreekt zij met projectleider Kees de Jonge van architectenbureau Rothuizen en met bouwbegeleider Johan Maliepaard van Stichting Oude Zeeuwse Kerken. De stichting beheert de Nieuwe Kerk in Zierikzee, een rijksmonument uit 1848. Tijdens de huidige restauratie is er huiszwam ontdekt, die in de kap en het gewelf van de kerk voortwoekert. Rijksdienst-onderzoekers Huub van de Ven en Marc Stappers zijn hier ook bij betrokken. Zij zijn gespecialiseerd in dit soort aantastingen en in binnenklimaat, en hebben de stichting en de architect geadviseerd hoe ze de zwam het beste aan kunnen pakken. Vanochtend bespreken De Jonge en Maliepaard met Renate hoe de kosten voor die extra maatregelen zich verhouden tot de restauratiesubsidie van het Rijk. Renate ziet een oplossing: 'Wij kunnen nooit meer subsidie geven dan eerder is begroot. Maar voor onvoorziene omstandigheden houden we altijd een marge aan. Gelukkig passen de kosten voor deze tegenvaller hier nog binnen.'

Collega

Op het station van Goes haalt Renate haar collega Jacqueline von Santen op. Zij is consulent architectuurhistorie en vormt in Zeeland een tandem met Renate. Samen zijn zij in staat zowel de artistieke als de technische kant van grote veranderingen van rijksmonumenten op waarde te schatten. Jacqueline: 'Gemeenten waarderen het zeer dat wij een verbouwingsplan op meerdere aspecten beoordelen. Zeker omdat wij gemakkelijk naar onze specialisten schakelen. De meeste gemeenten hebben niet al die kennis in huis. Zo kunnen wij integraal adviseren.' Voor veel besprekingen is een van de twee consultants voldoende. Een bouwkundige consulent begeleidt lopende restauraties en bespreekt subsidies. De consulent architectuurhistorie overlegt over plannen en schrijft het advies voor de vergunning, en richt zich op nieuw aan te wijzen rijksmonumenten. Voor Jacqueline is Zeeland echter een nieuw werkgebied, zodat Renate haar vandaag meeneemt op alle vier haar andere bezoeken. Onderweg wijst ze rijksmonumentale gebouwen aan waar iets speelt.

Axelse schilderschat

Een nieuw rijksmonument is de reden van de tweede bespreking van vandaag, in Axel, in Zeeuws-Vlaanderen, bijna in België. Een bespreking? Het is eerder een feestje. Vandaag viert de gemeente Terneuzen dat er een art nouveau-schilderschat beschermd wordt. Streekmuseum Het Land van Axel verhuist volgend najaar van het oude postkantoor naar een voormalige schilderswinkel. Die heeft een nog vrijwel intact interieur en is een rijksmonument. Het huis van de schilder achter de winkel zou hierbij gesloopt worden, om plaats te maken voor nieuwbouw. Restauratiearchitect Nico Fierloos ontdekte echter iets bijzonders in het huis.

Achter schrootjesplafonds en onder witkalk kwamen uilen tevoorschijn, sterren, bloemen, zwaluwen, kinderen, ramskoppen, vruchten, landschappen. Het is net of de houten vloeren van marmer zijn, of bedekt met een tapijt. Decoratieschilder Clement Antheunis blijkt rond 1920 de binnenkant van zijn eigen huis van top tot teen beschilderd te hebben.

Slechts bij hoge uitzondering komt het tegenwoordig nog voor dat een gebouw van voor 1940 rijksmonument wordt. Maar deze vondst vormt zo'n schat aan hoogwaardige decoratiekunst dat het huis vandaag als zodanig beschermd wordt. Renate: 'Dit was nou echt zo'n onontdekt pareltje.' Het huis en de winkel zullen tot de waardevolste onderdelen van het museum gaan behoren.

Rob Smouter, hoofd Regio Zuid van de Rijksdienst, overhandigt in het voormalige stadhuis van Axel het besluit tot aanwijzing aan wethouder Jaap Bos. Die prijst de medewerkers van de Rijksdienst dat zij met zo veel energie de gemeente hebben laten zien dat dit huis bijzonder is. Ook hebben zij op het juiste moment specialisme kennis ingebracht, bijvoorbeeld op het gebied van interieur, brandbeveiliging en – ook hier weer – zwamaantasting. Op een druk bezochte rondgang door het huis zien de consultants dat er nog veel moet gebeuren eer de beschadigde schilderijen weer zullen stralen als voorheen.

'Dit was nou echt zo'n onontdekt pareltje'

Drama in Zaamslag

Met een gastvrij Axels broodje achter de kiezen rijden de consultants naar Zaamslag, een dorp in de buurt. Het contrast van het feest in Axel met het drama in Zaamslag kan niet groter zijn. Onder de hoge, heldere lucht, midden in het weidse Zeeuwse land staat een indrukwekkende schuur. Boerin Kalisvaart ontvangt de consultants. Ook adviseur Marinus van Dintel van Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland rijdt het erf op, net als cultuurmedewerkers Berit Sens van de provincie en Wim van Dalen van de gemeente Terneuzen.

De schuur is groots en machtig ruim, maar hartverscheurend vervallen. De bakstenen muren barsten van de breuken en het rieten dak vol gaten is op twee plaatsen ingestort. Onder de prachtig verouderde balken zijn de machines en het hooi dan ook beschermd met zeildoeken. Eeuwen geleden, na het inklinken van de grond van de nieuwe polder is de schuur meteen in baksteen opgetrokken, en dat is zeldzaam. 'Vlaamse monniken hebben hem tussen 1710 en 1720 gebouwd', zo vertelt de boerin. Ze heeft een probleem. 'Met de nieuwe trekkers kunnen we niet meer door de deur. We willen op deze plaats een nieuwe loods bouwen voor de schapen, maar die rottige schuur staat in de weg. En we mogen hem niet slopen, want dat ouwe ding is een rijksmonument.'

Dit monument wordt al zo'n 25 jaar niet meer onderhouden. De eigenaren zijn duidelijk niet van plan er nog in te investeren. Vriendelijk zegt Renate: »

Jacqueline von Santen en Renate Pekaar in het nu rijksmonumentale huis van decoratieschilder Clement Antheunis in Axel. Op de achtergrond wethouder Jaap Bos

Renate Pekaar spreekt met boerin Kalisvaart in haar vervallen schuur in Zaamslag. Rechts adviseur Marinus van Dintel en cultuurmedewerker Berit Sens van de provincie

» 'Wij zijn allemaal geschrokken van de slechte toestand. Toch kan de schuur nog gerestaureerd worden, met een hogere deuropening, zodat u hem gewoon voor uw bedrijf kunt blijven gebruiken. Maar zelfs als wij allemaal een grote zak geld bij ons hadden, zou het van u ook nog een relatief grote investering vergen.' 'Zo zonde', zegt ze later in de auto, 'Op deze manier verdwijnen deze schuren hier overal uit het landschap.' Ze overlegt met Jacqueline. Welke stappen kunnen ze zetten om tot een oplossing te komen? Volgende week spreken ze hierover door met de provincie en de gemeente. Want de schuur van mevrouw Kalisvaart is niet de enige die met instorten bedreigd wordt.

Casino Terneuzen

De aanblik van het vroegere postkantoor van Terneuzen verzacht de agrarische misère enigszins. Het is een statig rijksmonument uit 1901, niet ver van de Westerscheldedijk, met karakteristieke stenen brievenbussen in de voorgevel. Al sinds 1984 herbergt het postkantoor woningen en bedrijfsruimten, maar nu zijn er plannen voor een casino. Het schetsontwerp wordt in een vroeg stadium aan de Rijksdienst-consulenten voorgelegd. En zo zien ze dat graag, want ze denken het liefst zo vroeg mogelijk mee.

In en rond het gebouw leggen architect Cor Lokker van Setdesign en adviseur Jan Wijnacker uit hoe voor het casino de tussenmuren op de begane grond grotendeels moeten verdwijnen. Bovendien vereist deze nieuwe bestemming zware rolluiken, om het speelgeld te beschermen. Aan de andere kant wil de architect voor de juiste uitstraling de tegenwoordig verrommelde gevel in de oude staat herstellen. Renate en Jacqueline vinden het zeker een verbetering als de oorspronkelijke kwaliteit teruggebracht wordt. 'Het is belangrijk de gevel weer in harmonie te brengen.' Dit zullen ze in hun advies aan de gemeente zetten, die besluit of zij hier vergunning voor verleent.

Gevonden op Fort Rammekens

En dan is het weer onder de Westerschelde door, terug naar Walcheren. Als consultant bouwkunde volgt Renate de grote, gesubsidieerde restauraties in haar werkgebied. Ze ziet er op toe dat de gewenste kwaliteit wordt bereikt en dat het geld goed wordt besteed. Ze wordt altijd uitgenodigd voor de bouwvergaderingen. Soms is het efficiënter om op een ander moment met de architect een rondje over de bouwplaats te lopen. Zoals nu.

Jacqueline von Santen en Renate Pekaar overleggen met architect Erik Jan Brans boven op Fort Rammekens

Jacqueline von Santen en Renate Pekaar buigen zich met architect Cor Lokker voor het postkantoor van Terneuzen over een verbouwing tot casino

Onder de zomerzon trekken Renate en Jacqueline hun veiligheidsschoenen aan en zetten een bouwhelm op. Ze zijn op Fort Rammekens. Dit is het oudste zeefort van West-Europa, gebouwd in 1547. Je zou het tussen alle machines, bouwhekken en bergen aarde niet zeggen, maar het fort wordt zeer terughoudend gerestaureerd. Het was mooi groen overwoekerd tot een idyllische plek, waar de gedachten aan militaire gevechten, bloed en doden ver weg bleven. Alleen drukten de wortels het metselwerk kapot, zodat het behoorlijk ging lekken in de gewelven. Het grondpakket bovenop wordt nu afgegraven, nadat de bijzondere planten apart zijn gehouden. Die worden straks weer teruggeplaatst, als het muurwerk is hersteld en afgedekt met folie. Met architect Erik Jan Brans van bureau Rothuizen lopen Renate en Jacqueline over en om het fort. De kranen en schepen van de haven van Vlissingen zijn vlakbij. Zo met die afgegraven bergen aarde is de idylle enigszins verdwenen, en komen de doden ook dichterbij: achteloos slingert hier een menselijk bot.

De architect vertelt. 'Overal vinden we hier botten en schedels van mensen. We vermoeden dat ze voor het ophogen van het fort rond 1800 grond hebben gebruikt van een begraafplaats. Eigenaardig, want zo'n bot steekt toch duidelijk van je schep. Blijkbaar vonden ze dat geen probleem.' De bodemvondsten en bouwsporen die aan het licht komen, worden door een archeoloog en een bouw-historicus gedocumenteerd. Renate en Jacqueline bekijken een teruggevonden gewelfruimte. Een interessante ontdekking.

'Het is belangrijk de gevel weer in harmonie te brengen'

Een welbestede dag

De dag loopt ten einde. Renate zet Jacqueline af bij station Vlissingen. 'Dit station is gebouwd in 1950 en ontworpen door Sybold van Ravesteyn', vertelt Jacqueline enthousiast. 'Sinds twee jaar is het beschermd als rijksmonument. Dat is maar goed ook, want de meeste van zijn prachtige stations zijn inmiddels alweer gesloopt.'

Het was een welbestede dag. 'Ik heb vandaag het samenwerken met Renate beter leren kennen, net als Zeeland', zegt Jacqueline in de trein, werkend achter haar iPad. 'Hoe zijn de afstanden hier en hoe snel kun je op een volgende afspraak zijn? Neem nou hoe we ons op alle smalle weggetjes rond Zaamslag vast reden tegen grote landbouwmachines. Zo zie je hoe dat kan lopen.' Volgende week weer naar Zeeland. ■

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Het schilderij onder *De watermolen*

Weggeschraapte Van Gogh

Vincent van Gogh schilderde *De watermolen in Gennep* over een eerder werk heen. Dat wijst onderzoek uit. Hiermee is dit het vroegste schilderij waarvan bekend is dat hij er een reeds gebruikt doek voor benutte.

MURIEL GELDOF & FRANSJE KUYVENHOVEN

'De watermolen in Gennep'

Devi Ormond, schilderijenrestaurator van het Van Gogh Museum, ontdekte met een microscoop dat zich onder het oppervlak van *De watermolen in Gennep* waarschijnlijk een andere voorstelling bevindt. Dat is niet zulk opzienbarend nieuws, want Vincent van Gogh schilderde vaker iets over een eerder werk heen. Het was echter niet bekend dat hij hier al zo vroeg mee begon. *De watermolen* is namelijk in november 1884 gemaakt. Altijd werd aangenomen dat hij pas in 1885 zijn eerste werken overschilderde. Schildersbehoeften waren kostbaar. Hij moest hier zuinig mee omspringen.

Al enkele jaren werkt de Rijksdienst voor het Cultu-

reel Erfgoed met het Van Gogh Museum en Shell samen aan een onderzoek met de naam Van Goghs Atelierpraktijk. In de kunstcollectie van het Rijk die de dienst beheert, bevinden zich vier schilderijen van Vincent van Gogh. Twee zijn er uitgeleend aan het Haagse Gemeentemuseum en twee aan het Noordbrabants Museum in Den Bosch. In Den Bosch hangen deze *Watermolen* en de iets latere *Boerin*, uit 1885. Beide werken schilderde Van Gogh in zijn Nuenense periode, van 1883 tot en met 1885. Het Bossche museum sloot in 2011 zijn deuren voor een verbouwing en verhuisde de collectie tijdelijk naar de opslag. Dit bood een prachtige gelegenheid om deze twee Van Goghs te onderzoeken.

Loodwit

Om uitsluitsel te krijgen of Van Gogh *De watermolen* daadwerkelijk over een ander werk heeft geschilderd, heeft de Rijksdienst het schilderij samen met Arie Wallert van het Rijksmuseum onderzocht, net als *Boerin*. Als eerste zijn de doeken geanalyseerd met röntgenfluorescentiespectrometrie. Hiermee kunnen de chemische elementen in de verf worden bepaald. Dat blijkt in beide schilderijen een palet van aardpigmenten, lood- en zinkwit, chroomgeel, Napels geel, Pruisisch blauw en vermiljoen te zijn. Hierin wijken ze niet af van andere Nuenense werken. Voor *De watermolen* mengde Van Gogh zijn kleuren vooral met zinkwit. Het werd duidelijk dat onder dit schilderij inderdaad een andere voorstelling zit, die met veel loodwit lijkt te zijn geschilderd. In tegenstelling tot *De watermolen* is *Boerin* wel op vers linnen geschilderd.

Loodwit is goed te zien met een andere techniek, röntgenfotografie. Hiermee is zichtbaar gemaakt dat Van Gogh de verf van de eerdere voorstelling grotendeels van het doek heeft geschraapt voordat hij er *De watermolen* overheen schilderde. Vermoedelijk gebruikte hij hiervoor een paletmes. De röntgenfoto is ook gebruikt om meer te weten te komen over het doek zelf. Met geavanceerde software is de dichtheid van het weefsel achterhaald. Hieruit blijkt dat het doek van *De watermolen* van dezelfde rol komt als dat van *Mand met aardappels*, van september 1885. Dat schilderde Van Gogh ook over een andere voorstelling heen. Deze kennis helpt de voorstelling onder *Mand met aardappels* te dateren. Dit werk moet dan voor november 1884 zijn geschilderd, toen Vincent van Gogh *De watermolen* maakte. Toen was hij door zijn blanco doeken heen. ■

Muriel Geldof is onderzoeker roerend erfgoed & Fransje Kuyvenhoven is conservator, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.geldof@cultureelerfgoed.nl & f.kuyvenhoven@cultureelerfgoed.nl.

De witte vlekken op de röntgenfoto van 'De watermolen in Gennep' laten zien waar Van Gogh een eerder schilderij van dit doek geschraapt heeft

Het geheim van het spookschip

DE LOSGESLAGEN HOEKMAN

Zo'n driehonderd jaar geleden zonk een Nederlands vrachtschip op de Baltische Zee. Van de versierde achtersteven is een houten beeld afgebroken. Dat is opgevist en geeft het eerste geheim prijs van dit spookschip. LAURA KOEHLER

Rechtop staat de driemaster, 130 meter diep op de bodem van de Baltische Zee, in de buurt van Zweden. Het lijkt of hij zo weer weg kan varen, omhoog het koude water door. Als een Vliegende Hollander met een spookbemanning. Het wrak wordt dan ook Ghost Ship genoemd, spookschip. Vermoedelijk is het een Nederlands fluitschip uit de zeventiende eeuw. Met deze slanke vrachtschepen handelden de Nederlanders in die tijd veelvuldig met de landen rond de Baltische Zee. Het scheepswrak is zo compleet dat twee van de drie masten nog recht overeind staan. Een eind verder op de zeebodem lag een houten beeld van een koopman. Het is afgebroken van de spiegel van het spookschip, het versierde vlak boven aan de achtersteven. Op beide hoeken stond zo'n beeld. Daarom worden dat hoekmannen genoemd. Deze hoekman stond aan bakboord. Twee jaar geleden is het losgeslagen beeld geborgen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het onderzocht, om meer te weten te komen over de herkomst van het spookschip.

Bergingsoperatie

De lichting is uitgevoerd onder leiding van enkele Zweedse maritieme musea en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een met schuim beklede grijper pakte het beeld van de zeebodem op. Bij kalme zee is het langzaam naar de oppervlakte gehesen. Op afstand bestuurbare robots met onderwatercamera's zorgden ervoor dat de operatie nauwlettend vanuit de controlekamer van het onderzoeksschip kon worden gevolgd. National Geographic heeft voor een documentaire uitgebreid filmopnamen van de berging gemaakt.

Bij de Rijksdienst in Lelystad is de hoekman gedurende het onderzoek onder water bewaard. Het beeld is 1,71 meter hoog en is gemaakt uit een grove den. Deze boom komt in een groot deel van Europa voor.

Het hout is uitermate geschikt om er beelden uit te snijden. Voorzichtig is de hoekman op enkele plaatsen schoongemaakt. Daar zijn de jaarringen van het hout gefotografeerd. Meting daarvan gaf aan dat de den waaruit deze hoekman is gesneden in Noordoost-Duitsland groeide. De boom is gekapt tussen 1669 en 1693. Gezien het hout is de koopman dus waarschijnlijk gemaakt in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

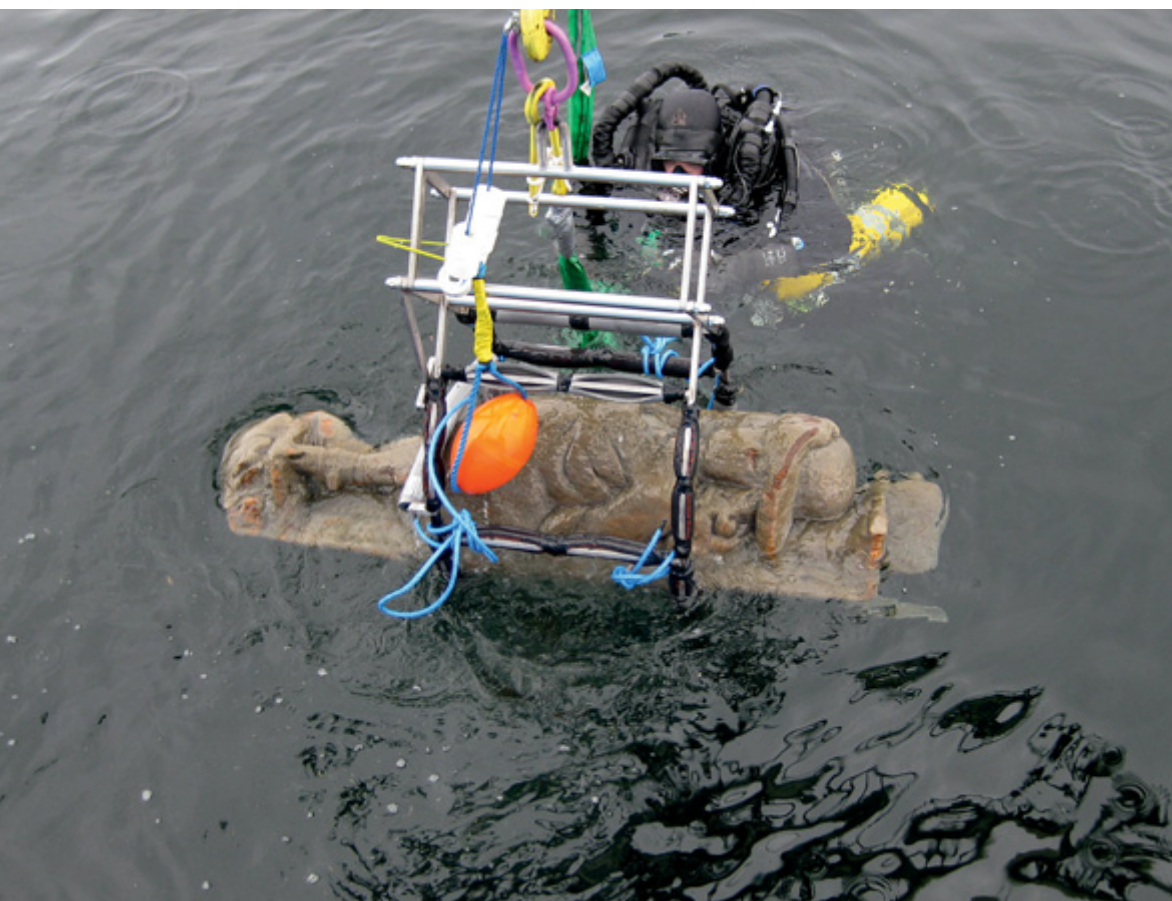
Resten verf

Direct na de lichting, aan boord van het onderzoeksschip, viel al te zien dat het beeld nog resten verf be-

vat. De eeuwen op de zeebodem hebben de kleurige buitenkant niet geheel van het beeld kunnen vagen. Vooral in de diepere plooien van de hoed en van de kleding, en ook op het kopse hout zijn nog rode, citroengele en zwarte kleuren zichtbaar. Met zogenoemde röntgenfluorescentiespectrometrie en een microscoop heeft de dienst de verf geanalyseerd. Er blijken pigmenten in gebruikt te zijn als hematiet, gele oker, vermiljoen en koolzwart. Die werden ook in de zeventiende eeuw gebruikt en spreken een datering in die tijd dus in ieder geval niet tegen. De bruine hoekman is dus niet altijd bruin geweest. Oorspronkelijk was het beeld bedekt met een oranje-

Pieter Cnoll, eerste opperkoopman van Batavia, draagt op een schilderij uit 1672 van Jacob Coeman soortgelijke kleding als de houten koopman

De losgeslagen hoekman wordt uit de Baltische Zee getakeld

rode grondering, met daarop een citroengele verflaag. De zwarte verf, die nog in de plooiën van de kleding terug te vinden valt, was over deze eerste twee lagen aangebracht. De onderzoekers hebben sterke aanwijzingen dat de verf met lijnolie gebonden is.

Het beeld is gekleed als de kooplieden uit de jaren tussen 1665 en 1675

Rok met kniebroek

Om uit te vinden of de kledingstijl van de houten koopman aanwijzingen over de herkomst van het scheepswrak kan opleveren, heeft de Rijksdienst Bianca M. du Mortier om advies gevraagd. Zij is conservator kostuums van het Rijksmuseum en heeft de kleding van de koopman vergeleken met voorbeelden uit de zeventiende eeuw. Haar onderzoek plaatst de hoekman tussen 1665 en 1675.

Het beeld kan natuurlijk na die tijd gemaakt zijn, maar de hoekman is in ieder geval gekleed als de kooplieden uit die jaren. Hij draagt een zogenaamde rok, een knielange, nauwsluitende jas, die middenvoor sluit door middel van een rij grote, ronde knopen. Verder een halsdoek, een poffende kniebroek, die over de kousen wordt gedragen, en instapschoenen met een grote gesp. Op zijn hoofd draagt hij een

hoed met een ronde bol en een brede rand, die aan de rechterkant omhoog staat. Een goed voorbeeld van een man met soortgelijke kleding is Pieter Cnoll, eerste opperkoopman van Batavia, zoals hij staat afgebeeld op een schilderij uit 1672 van Jacob Coeman. Dat schilderij hangt in het Rijksmuseum.

Goede conditie

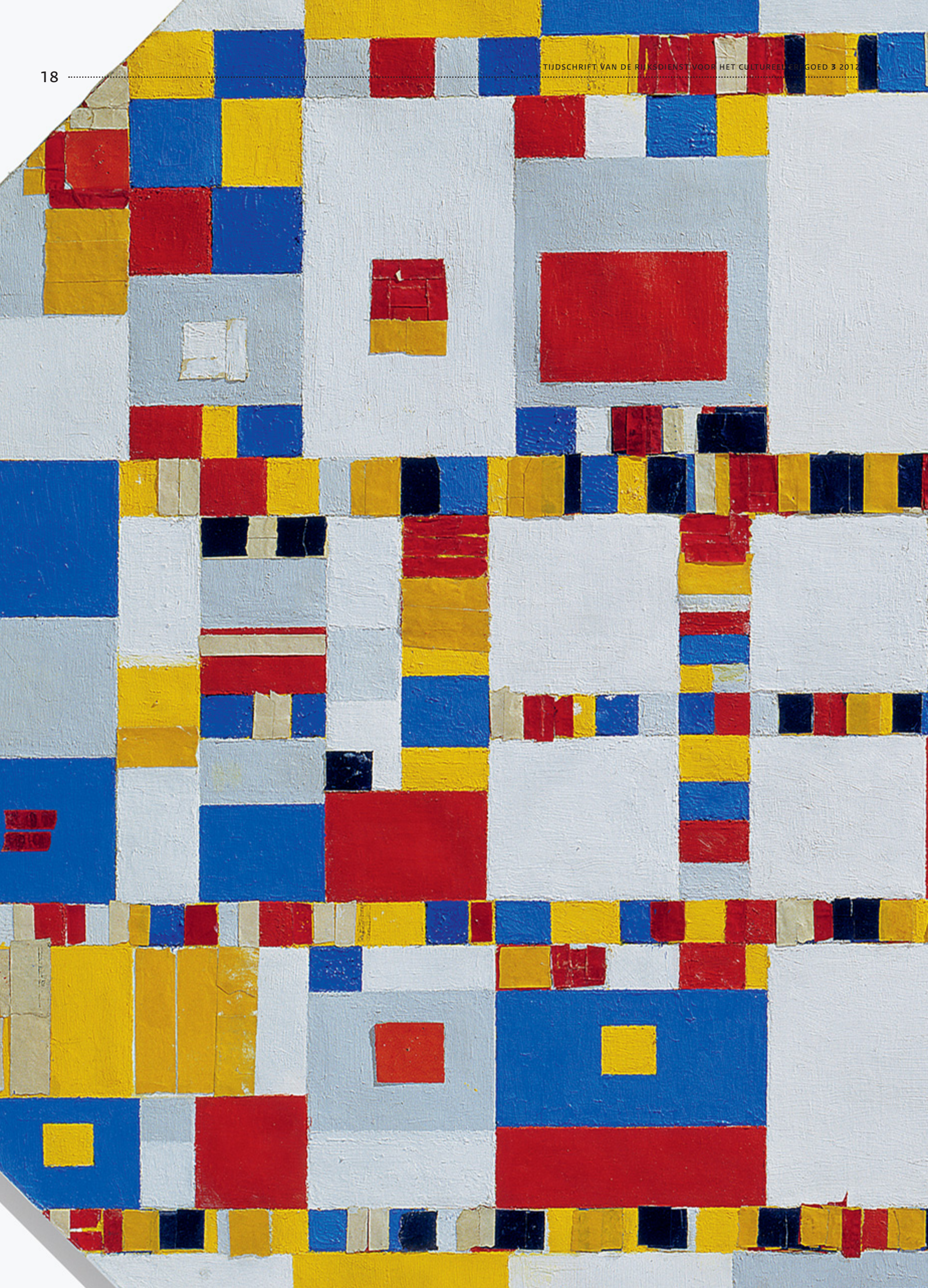
Op dit moment wordt de hoekman geconserveerd. Dat is een uitdaging, want het beeld is weliswaar grotendeels hard en in goede conditie, maar de buitenste laag van het hout is juist zeer zacht. Een gecombineerde behandeling van enerzijds impregneren met de conserveringsvloeistof polyethyleenglycol en anderzijds gecontroleerd drogen, moet de hoekman in goede conditie houden. Na conservering zal hij tentoongesteld worden in het Nationaal Depot voor Scheepsarcheologie bij de Rijksdienst in Lelystad. De Bataviawerf naast de Rijksdienst maakt bovendien voor verder onderzoek van het beeld een replica op ware grootte.

De houten koopman heeft dus al een tipje van de herkomstsluier van het spookschip opgelicht. Hout, verf en kledingstijl geven aan dat de hoekman waarschijnlijk in het laatste kwart van de zeventiende eeuw gemaakt is. Wellicht is de rest van het schip ook in die periode gebouwd. De hoekman vertegenwoordigt nu in Nederland het spookschip, dat diep op de bodem van de Baltische Zee geduldig staat te wachten op verder onderzoek. ■

Laura Koehler is specialist maritieme materialen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.koehler@cultureelerfgoed.nl.

De hoekman van het spookschip uit de Baltische Zee

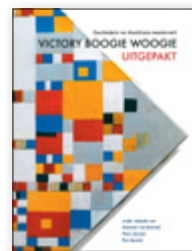
DE ONVOLTOOIDE

Het laatste, onvoltooide schilderij van Piet Mondriaan (1872-1944), *Victory Boogie Woogie*, is in 1998 aangekocht door de Nederlandse overheid. Het maakt onderdeel uit van de kunstcollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert en is in permanente bruikleen gegeven aan het Gemeentemuseum in Den Haag. Het beroemde werk is een hoogtepunt van de abstracte schilderkunst.

Een internationaal team van experts, onder aanvoering van de Rijksdienst en het Gemeentemuseum, heeft de handen ineengeslagen. De ontstaansgeschiedenis, de restauratiegeschiedenis, de overige lotgevallen en de huidige conditie van dit kostbare schilderij zijn minutieus in kaart gebracht. Dat leverde tal van nieuwe inzichten op, die zijn samengebracht in het boek *Victory Boogie Woogie* uitgepakt. De uitgave draagt bij aan een beter begrip van dit kunstwerk en van de kunstenaar. Het boek is ook in het Engels verschenen, onder de titel *Inside out Victory Boogie Woogie*. ✕

MAARTEN VAN BOMMEL, onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.van.bommel@cultureelerfgoed.nl.

'Victory Boogie Woogie uitgepakt: Geschiedenis van Mondriaans meesterwerk', onder redactie van Maarten van Bommel, Hans Janssen en Ron Spronk, Amsterdam University Press, Amsterdam, 320 pag., € 24,95, ISBN 978 90 8964 371 1.

Vanaf volgend jaar kunnen we met de trein van Zwolle rechtstreeks naar Lelystad en terug. Hiervoor wordt momenteel een spoorlijn van vijftig kilometer aangelegd, de Hanzelijn. ProRail laat daarbij archeologisch onderzoek verrichten. En dat gaat deze keer op een bijzondere manier. ELS ROMEIJN

Tot 3000 voor onze jaartelling is het land dat nu Oost-Flevoland wordt genoemd bewoonbaar geweest. Toen steeg de zeespiegel, en het land verdween onder water. De prehistorische sporen van de mensen werden afgedekt met een metersdikke laag klei en veen. Vijfduizend jaar later, in 1957 om precies te zijn, hebben de Nederlanders dit deel van het IJsselmeer drooggemalen. Het water was weer land geworden.

Nog weer vijftig jaar later, in 2007, begon ProRail met het aanleggen van een spoorlijn van Zwolle naar Lelystad. Deze Hanzelijn komt tussen Lelystad en Dronten boven op dat dikke pakket klei te liggen. Diep daaronder blijven de archeologische resten dus veilig behouden. Tijdens de aanleg van de Hanzelijn bleek dat op sommige plaatsen de ondergrond niet stabiel genoeg was voor het spoor. Er moest dieper geheid worden. Op die plaatsen zouden de resten dus wel aangetast worden.

ProRail heeft verschillende opties geanalyseerd om de archeologische resten te sparen. Allemaal zouden ze niet alleen een exorbitante uitgave betekenen, maar ook leiden tot een onevenredige vertraging. De Hanzelijn zou dan veel later opgeleverd worden. Daarom heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bijzondere afspraken gemaakt met ProRail. De spoorbeheerder had voor de aanleg van de Hanzelijn geld gereserveerd voor archeologisch onderzoek. In plaats van aan opgravingen, wordt dat nu besteed aan een reeks bureauonderzoeken. Samen zullen die de kennis over de vroege prehistorie in Flevoland vermeerderen. Ze zijn dit jaar van start gegaan.

Mooie inzichten

Jerry Huisman, procesleider archeologie bij ProRail, zegt hierover: 'Het voornaamste doel van ProRail is zorgen dat de trein over de Hanzelijn op tijd gaat rijden. Daarbij houden wij rekening met een veelvoud aan zaken, waaronder de archeologische resten. Deze onderzoeken gaan verder dan de wet ons verplicht, maar ze passen uitstekend in de traditie van ProRail. Wij koesteren een flinke ambitie ten aanzien van archeologie.'

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en ProRail hebben samen de onderzoeken opgezet. Zij bewaken de voortgang en toetsen inhoudelijk. Adviesbureau Vestigia Archeologie & Cultuurhistorie is verantwoordelijk voor het projectmanagement namens ProRail. Onderzocht wordt hoe prehistorische vindplaatsen het beste opgespoord en archeologische landschapen het beste ter plekke geconserveerd kunnen worden. De geschiedenis van de bewoning en van

het landschap van Flevoland in de prehistorie wordt geactualiseerd, en er worden verwachtingsmodellen getoetst. Slechts incidenteel zal er voor deze onderzoeken veldwerk plaatsvinden.

Als het goed is, zal het onderzoek meer opleveren dan kennis over de steentijd in Flevoland. Bjørn Smit, senior onderzoeker vroege prehistorie bij de Rijksdienst: 'We hopen op nieuwe, wetenschappelijke inzichten, waar zowel de archeologische vakwereld als de civieltechnische wereld zijn voordeel mee kan doen.'

Twee werelden

Kees Rensen, projectleider voor de Hanzelijn bij ProRail, stelt: 'Het is een unieke ervaring om op deze manier betrokken te zijn bij archeologie. Niet alleen vanuit de wet, maar ook als bijdrage aan de wetenschap. De meeste projectleiders bij ProRail krijgen wel met archeologie te maken, maar meestal als onderdeel van een lijst te regelen zaken. We gaan bij de Hanzelijn echter een bodem leggen onder de archeologie van Flevoland. Zo dragen we bij aan de archeologische standaardwerken.'

Bjørn Smit: 'Voor de archeologische wereld gaat het om vakinhoudelijke kennis. Voor ProRail en andere civieltechnici gaat het erom dat ze in een vroeg stadium rekening kunnen houden met de archeologische resten die ze tegen kunnen komen. Wat de samenwerking betreft, is er bij de Hanzelijn duidelijk sprake van twee verschillende werelden. Het bij elkaar brengen daarvan heeft veel meer tijd gekost dan we van te voren hadden gedacht. Die werelden hebben met elkaar moeten leren praten, bijvoorbeeld over de aanbesteding van de onderzoeken. Dit is met horten en stoten gegaan, maar nu heb ik er een goed gevoel over.'

Wanneer is de samenwerking geslaagd? Mark Stafleu, hoofd Regio West bij de Rijksdienst, zegt: 'Als we later vraagstukken kunnen oplossen dankzij de Hanzelijn.' ProRail-procesleider Jerry Huisman vindt: 'De samenwerking is geslaagd als ProRail een substantiële bijdrage heeft kunnen leveren aan het behoud van het erfgoed van Flevoland.' De onderzoeken lopen in ieder geval in 2013 nog door. De eerste resultaten zullen binnen een paar maanden beschikbaar komen. ■

Els Romeijn is consulent erfgoed en ruimte voor Flevoland en Noord- en Zuid-Holland bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en secretaris van de Stuurgroep Archeologie Hanzelijn, e.romeijn@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan de overige leden van de stuurgroep.

Archeologisch

Trein

FOTO STEFAN VERKERK

onderzoek bij de Hanzelijn

naar de steentijd

Station Dronten, afgelopen juni

Zijtakken en spinhout

Afgelopen zomer is de opgraving afgerond van het scheepswrak aan de Vogelweg in Lelystad, als vervolg op de opgraving uit 2011. Het ging om de resten van het oudste karveelgebouwde vrachtschip in Nederland, uit 1553. Vorm en constructie van dit type schip waren slechts van illustraties bekend. De opgraving heeft dan ook veel informatie opgeleverd over de bouwwijze.

De boeg was breed en de achtersteven slank, zodat het schip zeilwaardig was. Het is duidelijk te zien hoe de scheepsbouwers van toen omgingen met de natuurlijke vorm van de bomen. De meeste spanten zijn nog als zijtak te herkennen. Takken werden vaak gedwongen in die vorm te groeien. Het is opvallend dat bij veel spanten het spinhout, de buitenste laag van de boom, niet is verwijderd. Dat dit hout van mindere kwaliteit werd gebruikt, wijst op houtschaarste of zuinigheid.

De opgraving vond plaats in het kader van de International Fieldschool for Maritime Archaeology. Een internationaal gezelschap studenten kon zo praktijkervaring opdoen. De jaarlijkse praktijkles is een samenwerking tussen onder andere de Rijksuniversiteit Groningen en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. ✕

Een in het wrak gevonden kruik, versierd met vogels, herten en een soldaat

FOTO IEMAF

Kasteel Eerde

FOTO NATUURMONUMENTEN, ANDRIES DE LA LANDE CREMER

Natuur met cultuur

Op 16 augustus hebben de directeurs Jan Jaap de Graeff van Natuurmonumenten en Cees van 't Veen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hun samenwerkingsovereenkomst vernieuwd, op landgoed Eerde. De samenwerking, die oorspronkelijk vooral gericht was op archeologie, is nu verbreed met historische gebouwen, inclusief hun interieurs, monumentaal groen en historische cultuurlandschappen.

De zorg voor het culturele erfgoed in natuur en landschap is een gezamenlijk belang van de twee organisaties. Een nauwere samenwerking draagt bij aan het duurzaam veiligstellen, verantwoord ontwikkelen en beleefbaar maken van de cultuurhistorisch waardevolle aspecten van de terreinen van Natuurmonumenten. Door samen te werken komen Natuurmonumenten en de Rijksdienst tegemoet aan de maatschappelijke wens om de herkenbaarheid en identiteit van cultuurhistorisch erfgoed te behouden en waar mogelijk te versterken.

Een van de zaken waarin de komende twee jaar wordt samengewerkt is de restauratie van Kasteel Eerde, bij Ommen in Overijssel. Dat heeft in 1715 zijn huidige vorm gekregen. Niet alleen het rijksmonumentale kasteel, maar ook het park krijgt de allure van vroeger terug. ✕

Museaal plastic

Een congres in Parijs sloot het onlangs af, Popart. Onder die naam hebben meer dan vijftig vakmensen uit twaalf Europese landen gedurende 42 maanden het behoud onderzocht van plastic beeldende en toegepaste kunst in musea. Popart maakte het mogelijk om nieuwe synergieën tussen conservatoren en wetenschappers binnen Europa te ontwikkelen en te versterken. Tijdens het congres werden de belangrijkste resultaten gepresenteerd.

Zo is er tegenwoordig draagbare apparatuur om snel en op niet-destructieve manier te bepalen van welk plastic een kunstvoorwerp gemaakt is. Er is een formulier gemaakt om de conditie van voorwerpen mee te bepalen en te registreren. Dit is in vijf musea getest. Om de invloed van de omgeving op het verval te kunnen volgen, zijn er tien identieke poppen van verschillende plastics gemaakt en in enkele musea tentoongesteld. Diverse schoonmaaktechnieken zijn geëvalueerd.

De onderzoeken hebben nieuw inzicht opgeleverd in het beheer en behoud van plastics. Zie <http://popart.mnhn.fr> voor het formulier en een congresboek, en <http://popart-highlights.mnhn.fr> voor de presentaties van het congres. ✕

Twee van de plastic testpoppen

Evaluatie archeologische wetten en regelingen

Enkele verbeterpunten

De laatste jaren gaat het beter met de historische resten in de Nederlandse grond. Dat blijkt uit een evaluatie van de huidige archeologische wetten en regelingen. Op een aantal punten verdient dat stelsel nog verbetering.

GERDA DE BRUIJN

Terpen bevatten vaak archeologische resten en worden regelmatig gebruikt als akker. In juli is bij het Friese dorp Dronrijp onderzocht welk effect dat heeft op de resten

Dit voorjaar stemde de Tweede Kamer in met enkele punten om het stelsel van archeologische wetten en regelingen in ons land te verbeteren. Ten eerste zal het eenvoudiger en inzichtelijker worden om het archeologische belang in de ruimtelijke ordening af te wegen. Daartoe zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met anderen onder meer verbeterde kaarten en praktische handreikingen maken. Door de rijksvergoeding voor onredelijke opgravingskosten af te schaffen wordt het compenseren hiervan belegd bij de gemeente die deze verplichting oplegt. Dat ervaart iedereen als logischer. Ook laat het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap nader onderzoeken hoe de archeologische beroepsgroep zelfstandiger zijn eigen regels kan vormen. Er komt meer aandacht voor de manier waarop historische resten in de bodem en onder water behouden kunnen blijven. En tot slot wordt er geld vrijgemaakt voor wetenschap en bedrijfsleven om de rapportages van opgravingen samen te voegen tot een bredere geschiedenis.

Gemeenschappelijk geheugen

De verbeterpunten komen voort uit een evaluatie die het ministerie vorig jaar uit heeft gevoerd. De hoofdvraag was of de huidige wetten en regelingen voldoende bijdragen aan de bescherming van archeologische sporen. De conclusie luidt: ja. Er wordt in de ruimtelijke ordening steeds meer rekening mee gehouden. Daarom hoeven de wetten nu niet ingrijpend gewijzigd te worden. Wel wordt de uitwerking ervan op die enkele punten bijgestuurd. Degenen die bouwen en graven hebben behoefte aan meer helderheid over de reden waarom zij soms archeologisch onderzoek opgelegd krijgen. De Raad voor Cultuur wijst in een advies over de evaluatie op het belang van aandacht voor het in de grond behouden van het erfgoed. Archeologische resten vormen een bron van het gemeenschappelijke geheugen. Ze worden gebruikt voor geschiedkundige en andere wetenschappelijke studie. Behoud in de grond geniet de voorkeur boven opgraven. Zo kunnen ook toekomstige generaties de resten raadplegen om nieuwe vragen over het verleden en onze culturele identiteit te beantwoorden.

Sporen niet verstoren

Nederland heeft in 2007 verschillende wetten en regelingen aangepast om archeologische resten beter te behouden. Voorheen gingen ze vaak ongezien verloren. Ze veroorzaakten verrassingen, met vertraging en kosten tot gevolg. Door het archeologische belang te integreren in de ruimtelijke ordening worden bouwplannen nu vaker aangepast om de sporen te behouden. Zo nodig worden er geld en tijd voor onderzoek gereserveerd. Degene die het erfgoed verstoort, is verantwoordelijk voor de onderzoekskosten. Dit stimuleert tot het zoeken naar alternatieven die de sporen niet verstoren.

De vraag naar onderzoek is toegenomen. Dit heeft een omvangrijker archeologisch bedrijfsleven gecreëerd. De bedrijven rapporteren de resultaten van een opgraving aan de rijksoverheid, conserveren de vondsten en deponeren die in een van de provinciale depots. Zo kan deze informatie gebruikt worden voor studie, als bron van ons verleden en bij ruimtelijke ontwikkeling. Het Rijk zorgt voor een betrouwbaar informatiesysteem. Op dit moment werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de verbeterpunten uit, samen met andere organisaties. ■

Gerda de Bruijn is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.de.bruijn@cultureelerfgoed.nl.

Herstel van een bijzondere boerderij

BRAND EN BLUES IN DRENTHE

FOTO HARM METER

25 augustus 2011: de boerderij in brand

Kan een zwaar beschadigd rijksmonument na herstel een rijksmonument blijven? Wel als het zeer bijzonder is. Zoals een van de oudste boerderijen van ons land, in Anderen. Die is vorig jaar in brand geraakt. MICHEL VERWEIJ

De boerderij in 1980

Deze zomer is het herstel al een aardig stuk gevorderd. De boerderij is gestabiliseerd en aan de kapconstructie wordt hard gewerkt. Een jaar geleden, op 25 augustus, werd het zeer bijzondere gebouw in het Drentse dorp Anderen getroffen door een uitslaande brand. De balkenconstructie stond bekend als een van de oudste van Noordwest-Europa. Bouw-historicus Frank van der Waard ontdekte in 1996 dat die uit 1385 dateert.

De brand brak in de vroege ochtend uit, door onbekende oorzaak. Het vuur verspreidde zich razendsnel door de rijksmonumentale boerderij, aan Hagenend 3. De bewoners, een gezin met twee kleine kinderen, konden zich ternauwernood in veiligheid stellen. Het vee stond buiten, in het veld. De brandweer kreeg het vuur onder controle, maar het uitgestrekte rieten dak en de houten dakconstructie van het monument gingen verloren. De voorgevel stortte later op de rampdag in en kwam op het woongedeelte van de boerderij terecht. De overige gevels bleven grotendeels overeind.

Extra treurig

De middeleeuwse balkenconstructie in de voormalige keuken was van ongehoord zware afmetingen. Frank van der Waard ontrafelde ook historische aanpassingen aan de boerderij. Belangrijke bouwfasen vonden in 1545 en in 1799 plaats, terwijl bovendien wijzigingen uit de negentiende en twintigste eeuw interessante sporen nalieten.

Extra treurig is dat de monumentale boerderij nog maar net was gerestaureerd. Op basis van de bevindingen uit het bouwhistorische onderzoek vond dat zorgvuldig plaats, in 2004 en 2005. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was nauw betrokken bij de werkzaamheden en bij de financiering ervan. In die jaren leefde het dorp Anderen sterk mee. Er werden informatiebijeenkomsten georganiseerd en die werden druk bezocht.

Niet alleen de dorpsbewoners kwamen tot het besef met een bijzonder monument te maken te hebben. De regionale en de landelijke pers stonden ook op de stoep. Zodoende genoot de boerderij een brede maatschappelijke belangstelling, terwijl ook vanuit wetenschappelijke hoek het cultuurhistorische belang van het gebouw werd erkend en herkend.

De hamvraag

De brand leidde tot algehele ontzetting en gaf veel commotie. Vanzelfsprekend in de eerste plaats bij de bewoners en hun naasten. Maar ook Anderen en de cultuurhistorische stichting Drents Plateau waren van slag. Het is nauwelijks te bevatten wat een brand aan sociale en maatschappelijke gevolgen teweegbrengt. Deze dramatische geschiedenis stond bovendien in een zwart daglicht door wat er twee maanden eerder was gebeurd. Toen brandde, ook al door niet opgehelderde oorzaak, de boerderij van de burens tot de grond toe af. Die restanten waren nog maar amper afgevoerd. Hoe moest dat nu verder met Hagenend 3?

Another blue note

En dan overleed een maand na de brand ook nog Harry Muskee, zeventig jaar oud. De zanger van bluesband Cuby + Blizzards was de culturele ambassadeur van Drenthe. De eenzaamheid en de natuur die daar op veel plaatsen nog tastbaar zijn, waren belangrijke inspiratiebronnen voor hem. De verbondenheid met Drenthe en zijn afkeer van *glitter and glamour* spraken veel mensen aan, ook buiten de provincie.

Het bescheiden en sympathieke C+B Museum in Grolloo vervult nu de rol van lieu de mémoire. Het museum en de collectie schragen de collectieve herinnering. Zo gaat het vaak met cultureel erfgoed: de immateriële aspecten kunnen niet goed zonder objecten. Het omgekeerde is trouwens ook waar. Al wordt de stemming soms wat weemoedig, muziek geeft inspiratie en biedt houvast bij het zoeken naar nieuw perspectief. Voortbestaan blijft niet tot materiële aspecten beperkt. Zie www.cubymuseumgrolloo.nl.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft een schouw uitgevoerd. De hamvraag luidde: blijft de boerderij een rijksmonument of heeft de brand zo veel schade toegebracht dat er van wettelijke bescherming niet langer sprake kan zijn? Na rijp beraad kwam de Rijksdienst tot de slotsom dat de brand de monumentale waarde van de boerderij weliswaar heeft aangetast, maar niet in die mate dat schrappen uit het register van beschermde monumenten gerechtvaardigd is.

Uitgewogen combinatie

Voor het herstel wordt teruggevallen op minutieus vervaardigde tekeningen en opmetingen van restauratiearchitect Lammert van der Velde, uit 2004 en 2005, en op de resultaten van het nauwgezette bouwhistorische onderzoek van enkele jaren daarvoor. De fundering bleef onbeschadigd en vormt letterlijk de basis. Het nog aanwezige metselwerk blijft gehandhaafd. De oude gebintconstructie wordt optimaal hergebruikt. Anderen krijgt zijn markante gebouw terug.

De Rijksdienst heeft veel vertrouwen in de herstelcampagne die de eigenaren, de gemeente Aa en Hunze en de architect in gang hebben gezet. Niet alleen is het gebouw als uitgangspunt genomen, het vizier is ook gericht op de toekomst. Vanuit dit oogpunt streeft de restauratie op een verantwoorde wijze een uitgewogen combinatie van behoud, herstel en vernieuwing na.

De brand is onderdeel van de geschiedenis van het monument geworden. De collectieve herinnering aan de rampzalige brand zal nooit helemaal verdwijnen, maar als de boerderij eenmaal is hersteld, biedt zij comfort en werkgelegenheid aan de eigenaren. De toekomst kan met vertrouwen tegemoet worden gezien. ■

Michiel Verweij is consultant architectuurhistorie voor Groningen en Drenthe bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verweij@cultureelerfgoed.nl.

Schrappen
uit het
register van
beschermde
monumenten
is niet
gerechtvaardigd

Momenteel wordt de boerderij hersteld

De oorspronkelijke kleuren van oud textiel

Door de wol geverfd

In Rhenen en bij Texel zijn fragmentjes historisch textiel gevonden. Ze zijn nu bruin en grijs, maar oorspronkelijk was de wol geverfd. Alleen, in welke kleuren? Stukjes prehistorische stof uit Oostenrijk hebben de beantwoording van deze vraag vergemakkelijkt. INEKE JOOSTEN & MAARTEN VAN BOMMEL

De bewoners van wat nu Rhenen is, begroeven twintig generaties lang hun doden op de Donderberg. Daar, op de zuidflank van de Utrechtse Heuvelrug, werd zo tussen 375 en 750 van onze jaartelling het grootste vroegmiddeleeuwse grafveld van Nederland aangelegd. Er zijn hier meer dan elfhonderd personen en een aantal paarden begraven. De overledenen kregen ijzeren wapens, keramiek, glaswerk en sieraden van brons, zilver en goud mee. Sommigen slechts een of enkele voorwerpen, anderen een groot aantal. Nadat het grafveld in 1951 is opgegraven, ontfermt het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden zich over de vondsten.

Daartussen bevinden zich ook kleine stukjes bruin textiel. Het zijn waarschijnlijk restjes van de kleding van de overledenen. Het is opmerkelijk dat de fragmenten bewaard zijn gebleven, want in een zandige bodem als op de Donderberg vergaat organisch materiaal doorgaans snel. Onlangs vroeg het Rijksmuseum of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kon nagaan waar de stukjes textiel van gemaakt zijn en welke kleuren ze oorspronkelijk hadden.

Scheepswrak bij Texel

Op datzelfde moment onderzocht de Rijksdienst een ander restje oud textiel dat in Nederland is gevonden. En wel onder water. In 1984 ontdekte een duiker in de aanloop van de vaargeul Molengat bij Texel een scheepswrak. Het zou het eerste onder water gelegen wrak in Nederland worden dat professioneel is opgegraven en onderzocht. Na een verblijf van eeuwen op de bodem van de Noordzee had het vrachtschip uit de jaren 1630 nog een zorgvuldig gestuwde lading. En die lading vormde een unieke vondst, omdat zij bijna geheel uit halffabricaten bestond. Onder andere baren lood en pakketten runderhuiden en laken lagen keurig op de zeebodem. Inmiddels bevinden deze spullen zich in het Nationaal Depot voor Scheepsarcheologie in Lelystad, dat beheerd wordt door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Vrijwel al het laken, wollen stof, is onder water vergaan. Overgebleven zijn zo'n honderd textielloodjes, die aan de stof gehangen hebben. De stempels op de loodjes geven aan dat het laken uit Leiden en Delft kwam. Twee loodjes dragen bovendien een stempel van een gespleten adelaar, een teken dat die stof geverfd was met wede, een plant. Dat laken zal blauw geweest zijn. Op een ander loodje, uit Delft, stond geen kleurindicatie, maar er hing nog wel een minuscule reepje grijze stof aan. Onder water heeft het lood dat stukje grijs gemaakt. Maar welke kleur heeft deze rol laken in de zeventiende eeuw in Delft gekregen? De Rijksdienst ging dat ontraadselen.

Middeleeuws textiel, ook op pagina 26, opgegraven in Rhenen. Is dit altijd bruin geweest?

Oostenrijkse zoutmijn

Beide onderzoeken kon de dienst gemakkelijk uitvoeren, dankzij de expertise die de onderzoekers de afgelopen jaren opgedaan hebben met fragmenten prehistorisch textiel uit Oostenrijk. In Nederland vergaat dat snel onder de grond. Het blijft hier slechts bewaard onder invloed van metaalcorrosie en in zuur hoogveen. In de Oostenrijkse zoutmijn van Hallstatt was dat anders. Daar zijn flink veel fragmenten textiel bewaard gebleven. Ze dateren van 1400 tot 400 voor Christus. Mijnwerkers die in de achttiende eeuw op een laag vol archeologische vondsten stootten, dachten dat dit afval van heidenen was. Daarom heeft deze laag de naam Heidengebirge gekregen.

Tussen voedselresten, afgebroken puntjes van bronzen werktuigen, stukjes touw van berkenbast en een houten trap zijn hier meer dan tweehonderd restjes textiel gevonden, waaronder drie zeer fijn geweven bandjes. De meeste fragmenten vallen niet te herleiden tot kledingstukken. Sommige komen van draagzakken, waarmee de arbeiders het zout de mijn uit droegen.

In goede conditie

Nu is het bijzondere van dit prehistorische textiel dat niet alleen het materiaal, maar ook de kleuren nog steeds in een relatief goede conditie zijn. Dat is uniek voor Midden-Europa en heeft drie oorzaken. De stukjes stof zijn doordrenkt met zout, dat ze goed heeft geconserveerd, het klimaat in de mijn is constant en het textiel is duizenden jaren niet aan licht blootgesteld. De meeste fragmenten hebben nog kleur, namelijk geel, groen, olijfgroen, bruin, roodbruin, blauw en zwart. De stof bevindt zich tegenwoordig in het Naturhistorisches Museum in Wenen.

Dat museum vroeg of de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kon onderzoeken hoe het textiel gemaakt is en of dit de kleuren zijn die het aanvankelijk had. Dat gebeurde al in 2002, toen dat deel van de dienst nog Instituut Collectie Nederland heette. Het multidisciplinaire onderzoek verliep in de afgelopen jaren in samenwerking met de Weense Universität für angewandte Kunst en de Universität für Bodenkultur.

Gescheurd en gebroken

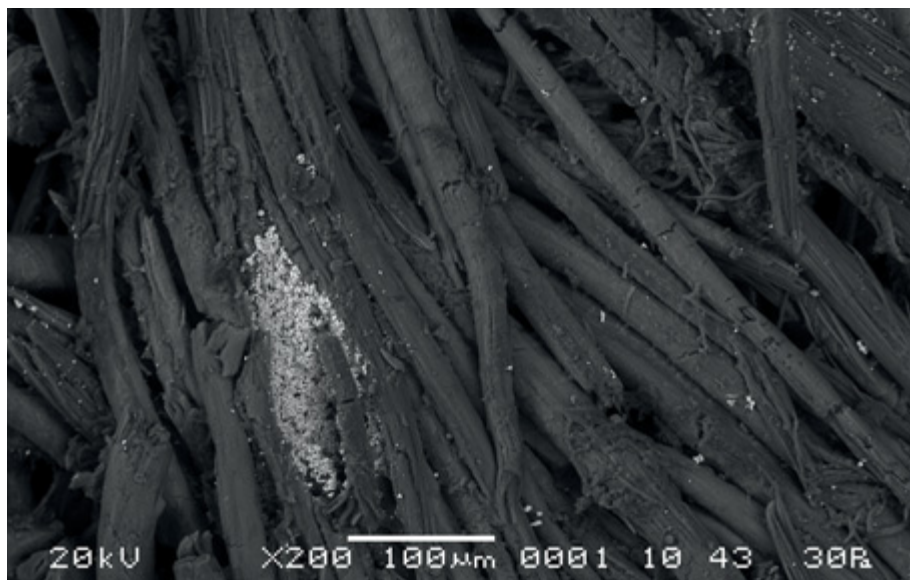
De onderzoekers hebben het weefsel uitgebreid bestudeerd met onder andere een elektronenmicroscop, een röntgenspectrometer en vloeistofchromatografie. Bij dit laatste wordt de stof met zoutzuur vernietigd. Gelukkig hoefde er maar weinig voor te worden gebruikt, telkens een halve tot twee centimeter draad. De stukjes textiel bleken van wol gemaakt te zijn. Sommige vezels

Het is opmerkelijk dat de fragmenten bewaard zijn gebleven

zijn gescheurd en gebroken. Het is helaas onmogelijk om vast te stellen of die scheuren en breuken tijdens het gebruik en verblijf in de mijn zijn ontstaan of dat de stukjes pas na de opgraving kapot gegaan zijn. Het conserverende zout kan de boosdoener zijn. In het donkere en constante klimaat van de mijn hield dat de structuren heel. Bij de ongetwijfeld wisselende luchtvochtigheid na de opgraving kan het zout echter zijn gaan opzwellen en inkrimpen, waardoor de vezels kapot zijn gegaan. Dit is belangrijk om in de gaten te houden bij de opslag van oud textiel in een depot of bij het tonen in een vitrine.

Verfmethoden en verfstoffen

In de prehistorie verfdde de mensen hun textiel met verfstoffen die ze uit planten haalden door die in water te verwarmen. In dit verfbad hechtte de kleurstof zich direct aan de vezels. Dat was de eenvoudigste manier. Nadeel was dat het textiel snel verkleurde in de zon en in de was. Daarom hanteerden ze nog twee andere methoden, die wel was- en lichtecht geverfd textiel opleverden, maar die wat ingewikkelder waren. Sommige kleurstoffen werden eerst gefermenteerd, waardoor het verfbad kleurloos werd. Tijdens het drogen in de open lucht kreeg het textiel pas zijn kleur. In de derde verfmethode wordt niet de kleurstof, maar juist het textiel voorbehandeld. Met metaalzouten gebeitst textiel houdt de kleurstof beter vast. »

De elektronenmicroscop laat deeltjes zilverchloride op middeleeuws textiel uit Rhenen zien

» Analyses via vloeistofchromatografie lieten zien dat alle drie de verfmethodeën gebruikt zijn voor de wollen stof uit de Oostenrijkse zoutmijn. Sommige fragmenten zijn in de prehistorie geel geverfd met wouwe, andere met besses. Wouwe is door de eeuwen heen voor gele verf de meest gebruikte plant, en groeit in heel Europa. De meeste rode kleurstoffen in de mijnfragmenten konden niet worden herleid tot nu bekende planten. In een enkel geval was het rood afkomstig van schildluizen, waarschijnlijk Poolse cochenille of kermes. Dit zijn soorten die niet in de Hallstatt-regio voorkomen. Ze zijn uit Polen en omstreken of uit het Middellandse Zee-gebied geïmporteerd. Opvallend was de vondst van orseille, een korstmosachtig plantje, dat een paarse kleurstof afgeeft met een slechte lichtechtheid. De kleur is toch bewaard gebleven door de duistere condities in de mijn. Waarschijnlijk zijn ook kamille, duizendblad, zangerskruid en sint-janskruid gebruikt om de wol mee te verven.

De originele kleuren

Hoe zagen de kleuren van dit Hallstatt-textiel er nou in de prehistorie uit? Dat is lastig te zeggen. De meeste van de gebruikte verfstoffen werken alleen met een beits. Met de röntgenspectrometer kon de aanwezigheid van aluminium, ijzer en koper worden aangetoond. Dat kunnen de beitsmiddelen geweest zijn. Maar de laag in de mijn waar de wol in begraven lag, bevatte ook aluminium, ijzermineralen en resten van bronzen werktuigen. Het is helaas niet mogelijk om nu nog onderscheid te maken tussen bewust beitsen en dit onbedoelde nabiteitseffect. Aluminiumzouten veran-

Deze rol laken is vermoedelijk paars geweest toen het vrachtschip zonk

Grijze stof uit de zeventiende eeuw. Het komt uit een scheepswrak bij Texel. Wat was de oorspronkelijke kleur?

deren de kleur van geverfd textiel niet zo veel, maar ijzer- en koperzouten maken de rode en gele beitsverfstoffen en ook tannineverfstoffen donker.

En dan de vraag nog hoe het textiel gemaakt is. Die is beantwoord aan de hand van een fraai staaltje experimentele archeologie. Gebaseerd op de analyseresultaten zijn het afgelopen jaar planten gekweekt, geoogst en geschikt gemaakt voor gebruik als verfstof. De wol is vervolgens geverfd, gesponnen en geweven. De nieuw gemaakte stof maakt onderdeel uit van de tentoonstelling *Hallstattfarben* in het Naturhistorisches Museum in Wenen. Die is nog te zien tot 6 januari 2013.

Molengat en Rhenen

Terug naar Texel. Welke kleur had het wollen reepje grijze stof uit het Molengat in de zeventiende eeuw? Met de ervaring van het uitgebreide onderzoek naar de Oostenrijkse stukjes was deze vraag eenvoudig te beantwoorden. Vloeistofchromatografie toonde aan dat het textiel is geverfd met een mengsel van de planten meekrap en indigo of wede. Elektronenmicroscopie en röntgenspectrometrie lieten zien dat er waarschijnlijk aluminium als beits is gebruikt voor de meekrap. Daarom is deze rol laken vermoedelijk paars geweest toen het vrachtschip zonk. En de middeleeuwse stukjes textiel uit Rhenen? Zijn die altijd bruin geweest? Onder de elektronenmicroscopie viel te zien dat ook zij van wol gemaakt zijn. Scheuren en breuken in de vezels geven overigens aan dat het materiaal erg bros is en voorzichtig gehanteerd moet worden. Het textiel is bovendien zo vervuild dat een beitsanalyse niet mogelijk is. De meeste monsters bevatten een kleurstof. Drie stukjes zijn waarschijnlijk rood geverfd met schildluizen en eentje paars met meekrap en wede. In dit laatste fragment zijn ook zilverchloridedeeltjes aangetroffen. Die kunnen afkomstig zijn van een zilveren voorwerp of van zilverdraad dat in het textiel was verwerkt. De in Rhenen begraven doden zijn dus niet alleen rijk bedeeld met wapens, sieraden en huishoudelijke voorwerpen. Ook de kleding waarin ze werden begraven was gekleurd en in sommige gevallen misschien wel doorregen met zilverdraad. ☒

Ineke Joosten en Maarten van Bommel zijn onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, i.joosten@cultureelerfgoed.nl & m.van.bommel@cultureelerfgoed.nl.

FOTO NATURHISTORISCHES MUSEUM, WENEN

Veelkleurig textiel uit de prehistorische zoutmijn bij het Oostenrijkse Hallstatt

Twee kunstinstallateurs

Op het oog recht

Jurriaan Vreeburg en Hans Waalewijn voor een portret van koning Willem I, dat zij zojuist hebben opgehangen in het Paushuize in Utrecht

Wat doet een kunstinstallateur eigenlijk?
Jurriaan Vreeburg: 'Verschillende instanties lenen kunststukken uit de collectie van het Rijk: schilderijen, keramiek, sieraden, buitenobjecten, meubelen, noem maar op. Wij installeren die daar dan, aan de muur, op een sokkel of bijvoorbeeld in een vitrine. Daarbij houden we rekening met de rest van de ruimte, zodat het een mooi geheel wordt.'

Hans Waalewijn: 'Wij beiden zijn twee keer per week op pad, telkens met zo'n twee of drie werken.'

Jurriaan Vreeburg: 'We worden altijd allerhartelijkst ontvangen. We komen in allemaal mooie gebouwen en krijgen daar meteen een rondleiding. De mensen zijn blij dat je kunst komt plaatsen.'

Om welke instanties gaat het?

Jurriaan Vreeburg: 'Wij gaan naar ministeries, gemeentehuizen en andere overheidsdiensten.'

Hans Waalewijn: 'Maar niet naar musea. Die hebben zelf specialisten in huis om de kunst goed te kunnen installeren.'

Doen jullie alleen de ingewikkelde gevallen?

Hans Waalewijn: 'Nee, alles. De meerwaarde is dat wij de goede materialen gebruiken. We willen voorkomen dat er werken van de muur vallen, omdat de ophangkoorden breken, of de muur het niet houdt.'

Jurriaan Vreeburg: 'Kunsttransport is duur. Het is goedkoper als wij dat zelf doen. En wij hangen het graag op.'

Hans Waalewijn: 'Ook kunnen wij goed terugkoppelen hoe het kunstwerk ontvangen is. Aan de andere kant kunnen wij bijvoorbeeld een nieuwe minister iets meer vertellen over de Rijksdienst.'

De helft van de hon-
 derdduizend kunst-
 voorwerpen die de
 Rijksdienst voor het
 Cultureel Erfgoed
 beheert, is uitge-
 leend. Enkele mede-
 werkers zorgen er-
 voor dat ze ter plekke
 zorgvuldig geïnstal-
 leerd worden. Twee
 van hen vertellen er
 meer over.

DIRK SNOODIJK

Of die vraagt aan ons of er nog een tafeltje bij kan komen, of een schilderij in die en die tint.'

Jurriaan Vreeburg: 'Regelmatig weten wij dat er zich nog zoiets in het depot bevindt. Die wens geven we dan door aan een van onze conservatoren, die dat dan verder regelt.'

Gaat het altijd goed?

Jurriaan Vreeburg: 'Natuurlijk. Maar soms is het lastig. We hebben bijvoorbeeld al een paar keer een groot schilderij in een trapgat opgehangen. Dan moet je een soort steiger stevig op de treden fabriceren. Wij gaan daarom altijd van tevoren ter plekke kijken waar we rekening mee moeten houden.'

Hans Waalewijn: 'Verder letten wij ook op klimaat en licht in de ruimte waarin we het werk installeren. Als de minister bijvoorbeeld zegt dat hij het boven de verwarming wil hebben, dan kunnen wij dat niet honoreren.'

Jurriaan Vreeburg: 'Sommige oude lijsten zijn niet haaks, net als oude gebouwen. Dan moet je altijd een beetje schipperen, zodat het schilderij op het oog recht hangt. Onze ervaring helpt daarbij.'

Wat maakt dit werk mooi?

Hans Waalewijn: 'Het prachtige is dat je de kunstwerken op een locatie opeens tot leven ziet komen.'

Jurriaan Vreeburg: 'Bij ons in het depot ligt een kunstwerk te slapen. Daar zitten zulke verschrikkelijk mooie dingen tussen. Er moet veel meer naar buiten. Dan kunnen de mensen ervan genieten. Daar doe je het allemaal voor.' ✕

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Het kadaver-beeld onder in de graftombe in de Grote Kerk van Vianen, hier gefotografeerd in 1889. De balusterzuiltjes aan de zijkanten waren toen niet aanwezig

'De man met de wormen', het kadaver-beeld uit het Belgische Boussu, hier voor restauratie bij het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel

Het raadsel van de kadaver-beelden van Vianen en Boussu

De man met de wormen

In het Utrechtse Vianen ligt een stenen lijk, in het praalgraf van Reinoud III van Brederode.

Het is gemaakt in de zestiende eeuw en lijkt als twee druppels water op een beeld in Boussu,

in België. Hoe kan dat? HENDRIK TOLBOOM & TRUDI BRINK

Bestemming bereikt. De navigatiedame heeft ons rechtstreeks naar de plek geloodst waar we moesten zijn, de Saint-Gérykerk in Boussu. In deze plaats, tegen de Franse grens aan, liet graaf De Hennin-Liétard ooit een enorm kasteel bouwen. De kerk werd uitgebreid met een kapel waarin de adellijke familie begraven werd. We zijn hier voor een half vergaan lijk. Althans, een stenen beeld daarvan, een zogenoemde transi. Zo'n ontbindend karkas gaf de vergankelijkheid van het menselijk lichaam weer.

Onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met TNO naar het gebruik van Avendersteen viel hier mooi samen met een ander onderzoek. Namelijk dat voor de restauratie van het praalgraf van heer Reinoud III van Brederode en zijn vrouw Philippote, in de Grote Kerk van Vianen, bij Utrecht. Onder hun beeltenissen ligt eenzelfde kadaver, van Baumberger steen. Het is gemaakt door Colijn de Nole, een beeldhouwer die in de zestiende eeuw vooral actief was in Utrecht. Nu blijkt er hier, 270 kilometer naar het zuiden, precies zo'n zelfde transi te liggen. Een raadsel. Hoe komt dit beeld hier?

Gips?

Meteen bij binnenkomst zien we hem. Op een gemetselde verhoging, recht tegenover de ingang, ligt een half vergaan lichaam van steen, moederziel alleen. De beeldhouwer heeft het uiterste van het materiaal gevergd. Neem die mat waarop het lichaam ligt, en de wormen rond de ribben, die half uit het vlees steken. Of de ingevallen ogen en de halfopen mond. Het is een aangrijpend tafereel, in deze ijskoude grafkapel, met minstens vijftig rottende lijken in de kelder. Nog steeds maakt de familie gebruik van dit graf. In eerste instantie lijkt het kadaver-beeld van gips te zijn, en niet van natuursteen. Bij beter kijken blijkt dat het bedekt is met een laag verf. Die heeft een donkergrijs patina aangenomen, vooral in de diepere delen. Meteen gaan we op zoek naar plaatsen waar de verf niet meer aanwezig is, want ons XRF-pistool, bemand door Bertil van Os, specialist anorganische materialen bij de Rijksdienst, meet niet door deze verf heen. Maar een of andere onverlaat heeft niet zo heel lang geleden de grote teen van de linkervoet gebroken. De steen is nagenoeg wit.

Avendersteen?

Het verlossende woord volgt al snel. Het apparaat bepaalt in zestig seconden welke hoeveelheden van welke elementen in de steen voorkomen. We zijn hier om vast te stellen of het beeld inderdaad van Avendersteen gemaakt is, zoals het bordje ernaast aangeeft. Als dit niet het geval is, en het van Baumberger blijkt te zijn, dan wordt het erg waarschijnlijk om ook dit werk toe te schrijven aan Colijn de Nole, want in deze omgeving werd niet met Baumberger gewerkt. Baumberger werd gewonnen in de omgeving van Münster, aangevoerd over de Rijn en soms samen met Avendersteen gebruikt in Utrechtse ateliers. Het zou dan wel eens een transi kunnen zijn die ook bedoeld was voor het grafmonument van de Van Brederodes in Vianen. De gelijkenis is treffend. Alleen de afmetingen in de breedte variëren wat. Was dit beeld soms voor echtgenote Philippote? Zij kwam uit deze omgeving. En De Nole kwam uit Kamerijk, Cambrai, hier vlakbij. In 1530 ging hij naar Utrecht. Bertil geeft uitsluitsel. Het gaat niet om Avendersteen, maar om Baumberger. Wat een ontdekking, maar tegelijk ook weer een hele hoop vragen. Hoe is dit beeld hier terechtgekomen? Wanneer? En waarom? Wie heeft het stel 270 kilometer van elkaar gescheiden?

Twee mannen?

Een tijd later gaan we in Brussel naar een flatgebouw aan het Jubelpark. Hier bevindt zich een atelier van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Midden voor het raam ligt hij, de transi uit Boussu, in verband met restauratie. Het blijft een luguber beeld. Kindertjes uit Boussu die niet gehoorzaamden, werden vroeger gedreigd met een bezoekje aan 'de man met de wormen'. Sommige mensen geloofden zelfs dat het om een versteend lijk ging, zo realistisch is het weergegeven. Het beeld is ook bijzonder somber van kleur. Deze heeft het niet altijd gehad. Op een van de benen is nu een verlaagd blootgelegd die kort na het maken van het beeld aangebracht moet zijn. Roomwit. Ongeveer de kleur van de steen zelf. Nader onderzoek aan de Universiteit Utrecht helpt ons verder. Het lijkt geen twijfel meer dat ook 'de man met de wormen' gemaakt is door Colijn de Nole. Zowel de sterke overeenkomst in vorm met de transi in Vianen als de steensoort wijst in deze richting. Het stelt inderdaad een man voor, aan de geslachtsdelen te zien. Dat sluit uit dat het ook toebehoort heeft

aan de tombe van Van Brederode. De transi daar vertoont exact dezelfde geslachtskenmerken. Het is ondenkbaar dat voor een echtpaar twee mannelijke kadaver-beelden gemaakt zouden zijn. Bovendien passen ze samen onmogelijk op de benedenverdieping van het grafmonument.

Hoe is dit werk van De Nole in Boussu terechtgekomen? Het zou vanuit daar bij hem in Utrecht besteld kunnen zijn. In Engelse ateliers werden destijds beelden in meervoud vervaardigd, zo is onlangs gebleken. Mogelijk zijn er ook in het atelier van De Nole meerdere, vrijwel identieke transi's vervaardigd.

Hoe is dit beeld hier terechtgekomen?

Connecties?

Familiaire en politieke banden speelden een belangrijke rol bij de keuze van een atelier. Welke connecties bestonden er tussen Boussu en Vianen? Graaf De Hennin-Liétard moet Reinoud van Brederode goed gekend hebben. Beiden waren kamer- en raadsheer van keizer Karel V. Zij zijn in hetzelfde jaar, 1531, gekozen tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies. Later werden ze ook allebei benoemd tot lid van de Raad van State.

Ten tweede ligt Boussu dus in de geboortestreek van Philippote, Reinouds vrouw. En ten derde: Colijn de Nole kwam uit Kamerijk, 25 kilometer verderop. Zijn vader Willem ontwierp in 1515 een epitaaf voor de kathedraal van Kamerijk, terwijl een oom van de moeder van Philippote, Jacques de Croy, daar toen als bisschop zetelde. We weten dat ook Robrecht, een kleinzoon van Colijn, meerdere opdrachten voor de familie De Croy heeft uitgevoerd. Het is goed mogelijk dat deze familie vaker gebruik heeft gemaakt van de diensten van de bekende beeldhouwers De Nole. ■

Hendrik Tolboom is specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl en Trudi Brink is wetenschappelijk medewerker grafmonumenten van het MeMO-project (<http://memo.hum.uu.nl>) aan de Universiteit Utrecht, j.g.brink@uu.nl.

Een daguerreotype uit Amerika, gemaakt tussen 1840 en 1860. Deze foto's zijn uiterst kwetsbaar

Omgaan met foto's

DE GEVOELIGE PLAAT

Even met wat zilverpoets over die oude daguerreotype en hij is weer als nieuw. En natuurlijk dagelijks de stofdoek over die geplexificeerde foto halen. Of doe je dan meer kwaad dan goed? Gelukkig zijn er aanbevelingen in de maak.

BILL WEI & CLARA VON WALDTHAUSEN

Foto's zijn het geheugen van de moderne maatschappij. We zouden mogen verwachten dat het conserveren van foto's een belangrijk aandachtspunt is in musea en archieven. Maar dat is niet het geval. De meeste instellingen slaan weinig acht op het in goede conditie houden van hun vaak grote en kwetsbare fotocollecties. Zij hebben geen fotorestorementen in dienst, terwijl een foto een heel ander object is om te onderhouden dan andere kunstvoorwerpen of boeken.

Gelukkig groeit het besef dat fotoverzamelingen waardevol zijn en dat er meer oog moet komen voor de conservering ervan. Het Centre de Recherche sur la Conservation des Collections in Parijs heeft zelfs een aparte afdeling voor onderzoek naar het conserveren van foto's. In Frankrijk valt bovendien een afzonderlijke opleiding tot fotorestorement te volgen, net als in Denemarken. Ook Noord-Amerika kent meerdere opleidingen en onderzoeksinstituten voor de restauratie van foto's.

Veel soorten foto's

Sinds het begin van de negentiende eeuw werd er in Frankrijk en Groot-Brittannië druk geëxperimenteerd met fotografie. Uitvinders ontwikkelden verschillende processen om hun omgeving vast te leggen, op allerlei materialen. De eerste foto is in 1826 gefixeerd op een plaat die was bedekt met bitumen,

een soort asfalt. Er stond een Frans dakenlandschap op. In 1839 maakte Louis Daguerre bekend dat hij foto's op verzilverde koperplaten kon maken. Hij noemde zo'n foto een daguerreotype. De daguerreotype was betaalbaar voor de middenklasse en werd een commercieel succes. Al snel werden er ook foto's gemaakt op glas, de zogenoemde ambrotypen, en op papier, zoals de zoutdrukken en de albuminedrukken. Vooral de foto's op papier hebben na slechts twintig jaar al tot het uitsterven van de daguerreotype geleid.

En de evolutie ging door. In de twintigste eeuw werden zwart-witfoto's van film gereproduceerd als gelatinezilverdrukken en zijn zowel kunst- als vakantiefoto's zogenoemd chromogeen op papier gezet. Veel mensen maakten gedurende enige jaren polaroids en tegenwoordig worden foto's digitaal met inkjet- en laserprinters afgedrukt. Al deze materialen verouderen op hun eigen manier. Elk fotoprocedé vereist daarom andere handelingen om bijvoorbeeld verkleuring, de beschadigende invloed van het klimaat en biologische aantasting tegen te gaan.

Daguerreotypen

In Nederland is op het gebied van het conserveren van foto's de laatste jaren veel vooruitgang geboekt, onder andere door het Nederlands Fotomuseum in Rotterdam en het Fotoherstauratie Atelier in Amsterdam. Het Rijksmuseum heeft recentelijk een internationaal bekende fotoherstaurator in dienst genomen, Martin Jürgens. In samenwerking met deze organisaties doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel onderzoek naar de invloed van restauratie en conservering op het uiterlijk van foto's. De uitkomsten zullen restauratoren ondersteunen bij het ontwikkelen van richtlijnen voor de beste behandelingsmethoden voor verschillende soorten foto's. Zowel de oudste als de nieuwste fotosoorten worden onderzocht, met name daguerreotypen en zogenaamde *face-mounted* foto's. Die laatste worden in het Nederlands soms 'geplexificeerde' foto's genoemd.

Bij de daguerreotypen richt het onderzoek zich op de invloed van chemisch en elektrochemisch reinigen. De met zilver bedekte koperplaten van deze foto's spiegelen. Vanuit bepaalde hoeken zie je het negatief. Dit komt doordat het beeld uit kleine deeltjes zilveramalgaam bestaat, die boven op het zilveren oppervlak liggen. Deze deeltjes verstrooien het licht anders dan die van een foto op papier. Het is een uiterst kwetsbare structuur. Veel daguerreotypen zijn door onwetende eigenaren kapotgemaakt doordat zij ze hebben schoongemaakt met een doek met gewone zilverpoets. Zo hebben zij de deeltjes en dus het beeld voor altijd weggeveegd.

Elektrochemisch reinigen

Ook andere chemische processen werden voor het schoonmaken gebruikt, waarbij de invloed op lange termijn schadelijk zou kunnen zijn. Een daarvan is elektrochemische reiniging. De donkerblauwe en donkerbruine laagjes zilverulfide en zilveroxide die langzaam op daguerreotypen ontstaan, kunnen hiermee worden verwijderd. Veel metalen voorwer-

Dezelfde daguerreotype, maar dan in strijklucht. Vanuit deze hoek verschijnt een negatief beeld

De kunststoffen plaat van geplexificeerde foto's vervuilt en beschadigt snel

Een fotonegatief op een glazen drager. Glasnegatieven zijn gemaakt tussen 1870 en 1930

pen worden sinds het midden van de vorige eeuw met behulp van elektriciteit ontdaan van corrosieproducten zoals roest. Hun oppervlak wordt dan niet beschadigd.

Voor daguerreotypen is dit echter al zo'n twintig jaar een twistpunt. Sommige restauratoren zijn bang dat deze methode de microstructuur van het beeld aantast. Hierdoor zou het uiterlijk van de foto kunnen veranderen. Eerste onderzoek door de Rijksdienst heeft nu aangetoond dat elektrochemisch reinigen geen verandering van de structuur van het beeld van daguerreotypen veroorzaakt, als het tenminste correct wordt uitgevoerd. De structuur verandert dus niet, maar is het uiterlijk van deze oude foto's na zo'n reiniging wel acceptabel? Dat zal verder onderzoek met behulp van nieuwe, speciaal hiervoor gemaakte daguerreotypen uitwijzen.

Elektrochemisch reinigen verandert de structuur van daguerreotypen niet

Geplexificeerde foto's

Dan de moderne kant van de fotogeschiedenis. Aan deze zijde van het spectrum coördineert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed sinds enkele jaren een internationale groep. Die doet onderzoek naar de behandeling van een van de nieuwste soorten: geplexificeerde foto's. Kunstenaars als Andreas Gursky, Thomas Ruff en Thomas Struth plakken op de voorkant van hun foto een plaat transparante kunststof. Dit polymethylmethacrylaat staat bekend onder merknamen als plexiglas en perspex. Meestal hebben die foto's een groot formaat, bijvoorbeeld twee bij twee meter. De kunststof verzadigt de kleuren van de foto en geeft hem meer diepte. Met een losse plaat kunststof of gewoon glas bereiken zij niet datzelfde effect.

In de internationale groep neemt onder andere het Nederlands Fotomuseum deel, net als het Metropolitan Museum en het Museum of Modern Art in New York. De groep is op zoek naar geschikte methoden om de kunststoffen platen schoon te maken en vrij te houden van stof. Polymethylmethacrylaat is zeer gevoelig voor krassen en voor de vele chemicaliën waar de museale conserveringswereld zich van bedient, zoals aceton en ethanol. Het gebruik van lage luchtdruk, bijvoorbeeld uit een rubberen luchtspruit, blijkt tot nu toe de beste manier om stof van deze platen te verwijderen. Deze en andere aanbevelingen zullen goed van pas komen om het behoud van het fotografische erfgoed ook in Europa krachtiger te fixeren. ■

Bill Wei is senior onderzoeker roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.wei@cultureelerfgoed.nl en Clara von Waldthausen is fotoherstaurator en oprichter van het Fotoherstauratie Atelier in Amsterdam, c.waldthausen@planet.nl.

EEN TOEKOMST VOOR KERKEN

Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 68 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Nee, dit is niet het boek met dezelfde titel van vorig jaar. Dat ging over het vinden van nieuwe bestemmingen voor kerkgebouwen die hun functie verliezen. Deze *Toekomst voor kerken* behandelt veranderingen in kerken die religieus benut blijven. Fusies, gewijzigde erediensten, comforteisen en nevengebruik zorgen voor behoefte aan vernieuwing. Eerst de cultuurhistorische kwaliteiten van het interieur in beeld brengen schept daarvoor een goede basis. Zo kan een loopplank over een waardevolle stenen trap rolstoelgebruikers dienen. En een nieuw tochtportaal kan van glas zijn. Deze praktische gids biedt handvatten en inspirerende praktijkvoorbeelden voor iedereen die betrokken is bij het aanpassen van monumentale kerken.

RICHTLIJNEN TUINHISTORISCH ONDERZOEK

Voor waardestellingen van groen erfgoed

Leo Hendriks en Ronald van Immerseel, Rijksadviseur Cultureel Erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Nationaal Restauratiefonds & Nationaal Groenfond, 36 pag., gratis te verkrijgen via www.cultureelerfgoed.nl

Tuinen leven. Ze zijn geconstrueerd met levend materiaal en nieuwe eigenaren veranderen er altijd wel weer wat aan. Een tuin is nooit af. Een waardevolle oude tuin op een goede manier veranderen vergt kennis van de geschiedenis van de aanleg. Blootgelegde historische achtergronden zijn dan ook een waardevolle inspiratiebron voor de ontwerpers van nu. Deze richtlijnen geven inzicht in het systematisch verrichten van tuinhistorisch onderzoek. Ze gelden voor parken, boerenerven, begraafplaatsen, vestingwerken en dergelijke, en professionaliseren de zorgvuldige omgang met groen erfgoed verder.

100 X TEXEL

Yuri van Koeveringe, Martijn Manders en Johan Opdebeeck, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Uniepers, Hoorn, 56 pag., met aparte kaart, € 17,90, ISBN 978 90 87410 25 4

De VOC en andere bedrijven monsterden eeuwenlang op Texel hun bemanning en sloegen er hun proviand in. Bij terugkomst laadden ze bij het eiland hun koopwaar over in kleinere schepen voor ze doorvoeren door de ondiepe Zuiderzee naar hun thuishavens Enkhuizen, Hoorn en Amsterdam. Op Texel vinden we nog steeds eendenkooien, waterputten en loodsmanshuizen die van die geschiedenis getuigen. Achter op de kaart staan honderd plaatsen van herinnering opgesomd. Maar liefst 78 daarvan zijn schepen die rond het eiland vergingen.

- ONDERZOEK NAAR DE CONTEXT VAN EEN LAAT-ROMEINSE MUNTSCAT IN SINT ANTHONIS (NOORD-BRABANT)
- EEN MIDDELEEUEWSE NEDERZETTING IN HET OUD-REEMSTERZAND

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 61 resp. 48 pag., gratis te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl

Deze archeologische rapporten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed behandelen Romeinse munten en sporen van middeleeuwse huizen.

GISPEN

André Koch en Sylvia van Schaik, W Books, Zwolle, 144 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 400 7839 2

Met zijn glanzende chroomstalen buismeubilair bevond industrieel ontwerper Willem Gispen zich in de jaren twintig en dertig in de internationale voorhoede. Rijksdienst-conservator Sylvia van Schaik en kunstgeschiedenisdocent André Koch hebben de geschiedenis van zijn meubelfirma op een rij gezet.

BEEMDEN EN BOUWLANDEN

Het verdwijnende boerenlandschap

Wim Denslagen, NAI, Rotterdam, 170 pag., € 19,95, ISBN 978 90 5662 828 4

Flardjes zijn er in Nederland nog maar over van het traditionele boerenland. Veel van die oude, gegroeide en enigszins rommelige landschappen zijn in de twintigste eeuw schoongemaakt en rechtgetrokken. Oud-Rijksdienst-medewerker Wim Denslagen beschrijft gedreven hoe er in verleden en heden tegen het boerenland wordt aangekeken. Net als oude stadscentra zou ook het historische cultuurlandschap gekoesterd horen te worden.

DE PIETERSKERK IN LEIDEN

Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens

Margreet Boomkamp, Ton Boon e.a., W Books, Zwolle, 528 pag., gebonden, € 59,50, ISBN 978 90 400 7818 7

Leiden was in 1390 zo gegroeid, dat er echt een grotere Pieterskerk nodig was. De stenen van de oude werden opnieuw gebruikt. Kort nadat de nieuwe in 1450 klaar was, waren er alweer zo veel Leidenaren bij gekomen, dat de kerk wederom vergroot werd. Hij werd enorm. Nu nog torent de basiliek reusachtig boven de binnenstad uit. Na de Beeldenstorm hebben de protestanten de rijke schilderingen en andere versieringen vervangen door gedenktekens voor wetenschappelijke beroemdheden van de universiteit. Tussen 2001 en 2009 is de kerk gerestaureerd. Het bouwhistorische onderzoek daarvoor leverde zo veel nieuwe inzichten op, dat de Stichting Pieterskerk, de universiteit en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed die lieten optekenen voor deze intrigerende uitgave.

WERELDBEROEMDE KLANKEN

Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers

Peter van Dijk, H.A. Edskes e.a., Nederlandse Orgelmonografieën 11, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Walburg Pers, Zutphen, 288 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 90 5730 775 1

Het orgel in de Der Aa-kerk in Groningen is in 1702 gebouwd door de Duitse orgelbouwer Arp Schnitger. Het is gerestaureerd en vorig jaar weer in gebruik genomen. In het boek wordt ook uitgebreid ingegaan op de geschiedenis van de kerk.

WONEN IN EEN MONUMENTAAL HUIS

Frans van Burkom, Coert Peter Krabbe e.a., Sun, Amsterdam, 368 pag., gebonden, € 39,50, ISBN 978 94 6105 724 2

Tussen 1875 en 1945 is er in Amsterdam-Zuid uitsonderlijk rijk gebouwd. Bouwondernemers zetten hier seriematig huizen neer voor de deftige stand. En wat nou zo interessant is, aan originele inrichtingen is hier wezenlijk meer bewaard gebleven dan elders in Nederland. In de herenhuizen, stadsvilla's en luxe etagewoningen zijn nog veel originele betimmeringen, stucplafonds en glas-in-loodramen te vinden. De gemeente heeft ze onderzocht, met dit boek als resultaat, medesamengesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

TEKENS AAN DE WAND

Geschilderde muurreclames in Nederland
Cor Adema, Aletta Bastmeijer e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort & Trichis, Rotterdam, 176 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 90608 14 9

Het is niet gek dat veel mensen rond 1930 in opstand kwamen tegen geschilderde muurreclames. Oude foto's laten zien dat het toen de spuigaten uitliep. Elk muurvlakje waar even geen raam zat, complete blinde gevels, grote delen van molens en watertorens: van alle kanten schreeuwden je fel gekleurde boodschappen tegemoet. Nu we een eeuw verder leven en de meeste muurreclames verdwenen zijn, vallen de resterende paar duizend op. Het zijn tegenwoordig uitingen geworden van een voorbijge tijd. 'Batavier Lijn: thans goedkoopste gelegenheid', 'Coöperatieve broodbakkerij Ons Doel', 'Koopt heden Blue Band, versch gekarnd'. De mensen die zich de laatste dertig jaar inzetten, willen de verweerde reclames juist van de ondergang redden. De stichting Tekens aan de Wand bundelt landelijk de krachten. Dit boek van de Rijksdienst brengt die restauratiesituatie rijkelijk in beeld. ☒

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt drie maal per jaar.

Jaargang 4, nummer 3, september 2012

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap, Hans Schraven en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Peter Don, Bert Groenewoudt, Tessa de Groot, Fon Habets, Marije de Heer Kloots-de Korte, Geertje Huisman, Ben Kooij, Lies Resink, Kris Roderburg, José Schreurs, Arno Schut, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Jeroen Bouman pag. 3, Margriet van Eikema Hommes 7, Ton Hendriks 3, Ineke Joosten 27, Marcel Kentin 2, 12, 13 & 14, Tim Koster 15, Anna Lagana 22, Ton Penders 28, Kris Roderburg 8, Wouter van der Sar 25 & 36, Ruben Schipper 29, Gert Schreurs 17, José Schreurs 10, Jos Stöver 23, Margareta Svensson 2, 26 & 27, Ton van der Wal 24, Bill Wei 32 & 33 en Leven Willemse 2), tenzij anders vermeld

Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg

Druk De Swart, Den Haag

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

033 - 421 7 421

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthall Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthallkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier.

Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De maisfolie waar het in wordt verstuurd vergaat volledig tot kooldioxide en water.

DE KOE EN DE KNAAGKEVER

En daar bungelde op 26 juli de koe weer aan de Nieuwe Toren van Kampen. Aan de balustrade op 33 meter hoog, waar de houten tweede helft begint. Dat was toepasselijk, want het verhaal over de koe van Kampen heeft alles te maken met exact die plaats.

Toen in 1653 de stenen onderbouw klaar was, had Kampen geen geld meer voor de rest van de klokken-

toren. Acht lange jaren lag de bouw stil. Er groeide flink wat gras bovenop. Nu wordt er verteld dat de Kampenaren daarom een koe naar boven hesen, aan een touw om haar nek. Halverwege riepen ze: 'Kijk eens wat een trek ze heeft! Ze steekt de tong al uit de bek!'

In 1664 maakte een houten lantaarn van architect Philips Vingboons de Nieuwe Toren compleet, met 35 zware klokken. Ruim drie eeuwen later kwam de bonte knaagkever. Die vrut zich door het hout heen, zodat lantaarn en klokken naar beneden dreigden te storten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

stelde 2,2 miljoen euro beschikbaar, Overijssel 450.000 en de gemeente 1,4 miljoen. Vanaf 2009 is de lantaarn afgebroken en met nieuw, ongeschonden hout weer opgebouwd. Een uitzonderlijke restauratie, omdat er veel oorspronkelijk materiaal verloren moest gaan. De koe kan nu elke zomer weer veilig opgehesen worden. ✕

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.
Meer informatie: Mariël Kok, m.kok@cultureelerfgoed.nl.

VOOR

2008: de Nieuwe Toren van Kampen heeft een houten lantaarn die in dreigt te storten

NA

2012: hout en loodwerk van de lantaarn zijn geheel vernieuwd, net als veel balken in de onderbouw